

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
HISTORICKÝ ÚSTAV FILOSOFICKÉ FAKULTY

Svět osamělé spisovatelky.

**Osobnost Anny Pammrové (1860-1945) v korespondenci
s Pavlou Moudrou**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Autor diplomové práce: Klára Dvořáková

Vedoucí diplomové práce: prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

České Budějovice 2006

Anotace

Předkládaná diplomová práce *Svět osamělé spisovatelky. Osobnost Anny Pammrové (1860-1945) v korespondenci s Pavlou Moudrou* představuje osobnost české filosofky a autorky feministické literatury. Snaží se vyvrátit názor, že Anna Pammrová byla zajímavá jen díky tomu, že se stala adresátkou mnoha dopisů básníka Otokara Březiny. Akcentuje její nauku, která se nepodobala ničemu, co na počátku 20. století patřilo do produkce ženských autorek.

Práce je rozdělena na čtyři kapitoly. První kapitola se zabývá životním osudem Anny Pammrové, popisuje hmotné a společenské okolnosti jejího života. Druhá kapitola se zaměřuje na vlastní literární tvorbu spisovatelky – na práce na téma feministické, její básnické dílo a též dílo na poli překladatelském a publicistickém. Třetí kapitola přibližuje život a dílo blízké přítelkyně Anny Pammrové spisovatelky Pavly Moudré, s níž si v letech 1907-1940 korespondovala. Čtvrtá kapitola pojednává o vzájemné korespondenci obou spisovatelek, soustřeďuje se na obraz osobnosti Anny Pammrové ve světle těchto dopisů. Pokouší se také o srovnání literátek. V závěru čtvrté kapitoly se nachází rekonstrukce každodenního života české spisovatelky v meziválečném Československu.

Annotation

This thesis *The world of lonely writer. The personality of Anna Pammrova (1860-1945) in the letters with Pavla Moudra* introduces the personality of the Czech philosopher and author of the feministic literature. It is trying to change the opinion that Anna Pammrova was an interesting woman only for her friendship with the Czech poet Otokar Brezina. It concentrates on her philosophical ideas which didn't look like anything which belonged to the production of female authors at the beginning of the 20th century.

The thesis is divided into four chapters. The first chapter describes the story of Anna's life, it deals with her living standard and social conditions of her being. The second chapter focuses on her own literary work – she wrote some feministic literature, poetry and she was an interpreter and a journalist as well. The third chapter elucidates the personality and the work of Anna's penfriend the Czech authoress Pavla Moudra with whom she was in a letter-dialogue in years 1907 – 1940. The fourth chapter shows the letter-dialogue itself, it concentrates on the view of Anna's thoughts. It is also trying to compare both literary women. At the conclusion of the last chapter there is representation of the writer's daily life in the period between the world wars.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci *Svět osamělé spisovatelky. Osobnost Anny Pammrové (1860-1945) v korespondenci s Pavlou Moudrou* vypracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.

České Budějovice,

Klára Dvořáková

.....

Obsah

Úvod.....	6
1. Životní osudy Anny Pammrové.....	16
2. Literární tvorba Anny Pammrové.....	44
2. 1 Pammrová čtenářkou.....	45
2. 2 Pammrová autorkou feministické literatury.....	46
2. 3 Pammrová básnířkou?.....	53
2. 4 Pammrová překladatelkou a publicistkou.....	56
3. Osobnost Pavly Moudré.....	60
3. 1 Životní osudy Pavly Moudré.....	61
3. 2 Literární dílo Pavly Moudré.....	64
3. 3 Veřejná činnost na poli ochrany zvířat, v mírovém, teosofickém, abstinenčním a ženském hnutí.....	65
4. Vzájemná korespondence Anny Pammrové s Pavlou Moudrou.....	69
4. 1 Osobní setkání Anny Pammrové s přítelkyní Pavlou Moudrou.....	73
4. 2 Vývoj vzájemného vztahu spisovatelek a rozdílnost jejich povah.....	76
4. 3 Osobnost Anny Pammrové v korespondenci.....	78
4. 4 Každodennost spisovatelky, její vztah k náboženství, mateřství a vlastním dětem.....	90
Závěr.....	97
Prameny a literatura.....	100
Obrazová příloha.....	104
Přílohy	

Úvod

Shrnutí literatury, edic a vydaných pramenů k tématu

Jméno Anny Pammrové (1860-1945) bylo vždy výhradně spojováno se jménem jiným, nepoměrně známějším – se jménem básníka českého symbolismu, s Otokarem Březinou. Existuje jediný literární slovník, v němž je samotné Pammrové věnované obsáhlejší heslo.¹ Představena je v něm jako teosofka, feministka, překladatelka a básnířka a jako adresátka dopisů Otokara Březiny. Patří tak mezi ty osobnosti české kulturní historie přelomu století, kterým se zatím nedostalo patřičné pozornosti, byť by si to zasloužily.

Příčin, proč její jméno vypadlo z obecného povědomí, je několik. Sama Pammrová o publicitu nestála, žila a tvořila v ústraní, se světem ji spojovala především bohatá korespondence. Publikovala často pod pseudonymy Antieva, Žďárecká či A. P. Navíc téměř celý život prožila na Tišnovsku a Náměšťsku, odkud skoro nikdy neodjížděla. Změna nastala ve třicátých letech, poté co vyšly dopisy, které jí Otokar Březina adresoval v letech 1889-1905 a veřejnost se tak poprvé mohla seznámit s jejím významem pro nedávno zesnulého básníka. Následovalo opakované vydávání těchto dopisů, i jejich pokračování, o Pammrovou byl náhle zájem a zvýšenou pozornost zaznamenalo i její dílo. K příležitosti jejích osmdesátých narozenin uveřejnil redaktor Antonín Veselý v brněnském časopise moravských spisovatelů Kolo drobnou životopisnou stať.² I z ní naprosto zřetelně vyplývá jistá osamocenost a nezařaditelnost Pammrové jako spisovatelky.

„Spisovatelky? Anna Pammrová sama se za spisovatelku nepokládá. Říká si individuální myslitelka a cítí se odsouzena k doživotnímu mlčení, protože prý každý její nezastřený projev by vyvolal polemiky „rozlícených mistrů

¹ *Lexikon české literatury*, Praha 2000, s. 774-775. Ve své době byla zařazena také do Slovníku soudobých českých spisovatelů z roku 1946, kde je jí však věnováno jen stručné heslo.

² Antonín VESELÝ, *K osmdesátinám Anny Pammrové*, Kolo, 1940, č.7, s. 203-207.

literary“(...) *Není-li Anna Pammrová spisovatelkou, je alespoň závažným zjevem literárním.*“³

Redaktor Antonín Veselý Pammrové věnoval ještě několik statí a dal jí prostor publikovat v již zmíněném Kole. Ještě za života autorky se objevil pokus o její životopis⁴ z pera Bohuslava Pernici, regionálního vlastivědného badatele. Pammrová však dílko odmítla, důvodem byl zřejmě fakt, že spolu s ní je zde představena také spisovatelka Vlasta Pittnerová, od níž se přece jen literárně značně odlišovala. Pernica věnoval Pammrové ještě další dvě práce, které však akcentovaly spíše skandální období jejího života.⁵ V Anniných dopisech sestře se objevuje odsouzení Pernicova stylu.

Ať už byla úroveň prací jakákoliv, na dlouhou dobu to byl jediný zdroj informací pro zájemce o její osobu. Až do devadesátých let minulého století totiž vycházely jen kratičké a osamocené články po různých regionálních časopisech. Jak se mlčelo o Otokaru Březinovi, mlčelo se naprosto o Anně Pammrové. Výjimkou jsou pouze některé výbory z jejích dopisů rodinným příslušníkům⁶ a unikátní samizdatová edice dopisů Anny Pammrové rodině Havlových. Rodina ing. Václava Havla, stavitele pražské Lucerny, vybudovala v těsném sousedství domku Pammrové svou letní vilu v roce 1908 a s neobyčejnou sousedkou navázala přátelský vztah. Pammrová tak poznala tři generace rodiny, poslední reprezentovali v té době chlapi Václav (*1936) a Ivan (*1938). V době nepřítomnosti rodiny na žďárecké samotě Pammrová dohlížela na celou vilu, sad a zahradu, o čemž písemně informovala majitele, nejčastěji paní Emilii Havlovou.⁷ Začátkem osmdesátých let dostal tento poměrně obsáhlý korespondenční soubor knižní podobu díky Ivanu Havlovi, vnukovi stavitele

³ Tamtéž, s. 203.

⁴ Bohuslav PERNICA, *Dvě ženy*, Mladá Boleslav 1942.

⁵ B. PERNICA, *Přítelkyně básníka*, Mladá Boleslav 1942; TÝŽ, *Otokar Březina intimní – Anna Pammrová*, Mladá Boleslav 1947.

⁶ Lumír KUCHAR, *Z dopisů Anny Pammrové neteři Almě*, in: *Vlastivědná ročenka okresního archivu Blansko 4*, 1969, s. 89-93; TÝŽ (ed.), *Žena s duší lesa. Z dopisů Anny Pammrové Leonoře Pammrové-Pohorské*, Třebíč 1970.

⁷ Radka CACKOVÁ, *Osobnost Anny Pammrové a její dopisy rodině Havlových*, Diplomová práce, Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 1996, s. 8-9.

Havla. Text byl původně plánován jako 80. číslo samizdatové edice Expedice pro rok 1979, nakonec vyšel později mimo tuto edici.⁸

Tyto velmi ojedinělé pokusy o oživení zájmu o zapomenutou autorku dostaly nový směr na počátku devadesátých let. V té době byl rehabilitován jak Otokar Březina jako výsostný symbolista, tak byla obnovena činnost Společnosti Otokara Březiny v Jaroměřicích nad Rokytnou. Objevují se články dvou předních znalců díla březinovského i pammrovského – Petra Holmana z Prahy a Josefa Karoly z Brna, kteří připomínají nutnost vydávat edice. Petr Holman jako první upozorňuje na hrubě načrtnutý životopis Pammrové, který s využitím deníků napsala neterě Alma Křemenová.⁹ Byla to právě ona, kdo se stal správcem pozůstalosti své tety. Josef Karola k padesátému výročí úmrtí Anny Pammrové v roce 1995 připravil monotematické číslo Vlastivědného čtvrtletníku Tišnovsko, kde hlavní důraz klade na korespondenci s rodinou Havlových. Ve své samizdatové podobě je zájemcům prakticky nedostupná a proto by si zasloužila reedici. Z iniciativy Karoly vznikla také práce fragmentů tvorby Pammrové, kde otiskuje méně dostupné texty jako časopisecké články Pammrové z počátku století, méně známé dopisy knězi Janu Maliarikovi na Slovensko či učiteli Ladislavu Palasovi do Tišnova a ukázky z jejích knižních prací na feministické téma.¹⁰

V současnosti pečuje o odkaz Pammrové především Společnost Anny Pammrové, spolu se svou předsedkyní Vlastou Urbánkovou. Společnost vznikla v roce 1995 v Nedvědicích na setkání příznivců a přátel Anny Pammrové jako skromnější obdoba jaroměřické Společnosti Otokara Březiny. Do svého štítu si Společnost Anny Pammrové vetkla péči o literární dílo svérázné myslitelky, snaží se přiblížit a popularizovat její duchovní odkaz pro širší veřejnost. Za těch několik let své existence se Společnosti Anny Pammrové podařilo vydávat s obdivuhodnou pravidelností takzvaný Sborník Společnosti Anny Pammrové. V něm jsou postupně přepisovány jak méně známé, méně dostupné, či vůbec

⁸ Anna PAMMROVÁ, *Dopisy*, 1983, 264 stran, strojopis, samizdat, někde také uváděno jako *Dopisy Anny Pammrové rodině Havlových*.

⁹ Petr HOLMAN, *Březina očima Pammrové*, in: Jiří Gabriel – Jaromír Kubíček (edd.), *Nad meditacemi věků*. Sborník k 110. výročí narození J. Kratochvíla, Brno 1992, s. 123-139.

¹⁰ Josef KAROLA, *Poselství Antievy. Fragmenty tvorby Anny Pammrové*, Tišnov 1995.

nedostupné texty Pammrové jako autorky, tak studie o ní samotné.¹¹ Překonáme-li nedůvěru k podobným společnostem, k jejich lehce obrozeneckému duchu a nemoderním metodám, zjistíme, že Společnost Anny Pammrové má za sebou poctivou práci a její činnost přinesla i vzácné květy v podobě dvou knižních titulů – edic z díla Pammrové. Beze sporu právě to je největším příspěvkem na poli bádání o této autorce nejen feministické literatury.¹² Obě knihy vyšly v nakladatelství Sursum, ediční péči jim věnovali v případě první Jitka Bednářová a u druhé Petr Holman. Doslov k oběma připojila Vlasta Urbánková jako předsedkyně zmiňované Společnosti.

Sama Vlasta Urbánková v devadesátých letech minulého století věnovala Pammrové dvě knihy.¹³ Žánrově se pohybují na rozhraní literatury odborné a beletrie, nicméně v nich soustředila velmi roztržitý materiál, k němuž měla mimořádně přístup. Pracovala i se vzpomínkami pamětníků. Nespornou výhodou obou knih je dokonalá znalost místních reálií a dobře patrná je i hluboká úcta autorky k zajímavé osobnosti. Výsledkem jsou knihy mapující životní osud a literární odkaz Pammrové, s důrazem na vzájemný vztah s Otokarem Březinou.

S příklonem badatelů k dosud bílým místům dějin, se do zorného pole dostala témata jako feminismus, ženská hnutí a ženská otázka jako taková. Je až s podivem, že osobnost Pammrové a zejména její tvorba zůstala zatím téměř nepovšimnuta a že se jí autorky feministické literatury nechopily a neinterpretovaly v novém světle. V jistém smyslu může být Pammrová pokládána za předchůdkyni českého feministického myšlení, nebo možná spíše za nedoceněnou vizionářku. Této otázce věnoval drobné články v devadesátých letech Bohumil Jiroušek.¹⁴

¹¹ Nejnovější číslo Věstníku Společnosti Anny Pammrové přináší gratulace své předsedkyni, která slaví v letošním roce významné životní jubileum. Vyšlo v Tišnově v červnu 2006. Při Společnosti se sdružují regionální pracovníci, často bývalí učitelé, místní výtvarníci a lidé se zájmem o dějiny svého kraje.

¹² Anna PAMMROVÁ, *Antieva*, Tišnov 2003; Alma KŘEMENOVÁ, *Anna Pammrová – životopis*, Tišnov 2005.

¹³ Vlasta URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne s podzimem. Anna Pammrová a lidé kolem ní*, Tišnov 1994; TÁŽ, *Zářivá samota. Tišnovsko v osudu Anny Pammrové a jejích přátel*, Tišnov 1998.

¹⁴ Bohumil JIROUŠEK, *Anna Pammrová a český feminismus na přelomu 19. a 20. století*, in: Kristina Kaiserová – Ivan Martinovský (edd.), *Umění a veřejnost v 19. století*, Plzeň 1998, s. 137 – 142; TÝŽ,

„Pammrovské bádání“ od devadesátých let nabralo nový směr. Oživený zájem o dílo neobvyklé ženy vychází zejména stále od těch, kteří se setkali nejprve s dílem Březinovým. Postupem času je věnována pozornost výhradně jí, nezávisle na básníkovi, se kterým ji pojilo korespondenční přátelství. Od pojetí, že „se její osobnost a dílo zrcadlí v básnickém díle O. Březiny, (...) že se i v jejím případě podíl inspirátorky a spolupracovnice vtělil do díla mužova“¹⁵ postupně vystupuje stále plastičtější obraz mimořádné ženy, v němž může být vliv básníka na její život dokonce přeceněn. Pammrové byl věnován v devadesátých letech i televizní dokument a několik pořadů v brněnském rozhlase.¹⁶

Kritika pramenů, chvála korespondence a deníků

Shrnutí literatury nám napovídá, že materiál vztahující se k Anně Pammrové je velmi roztržštěný. Základním problémem v kritice pramenů je absence spisovatelčina osobního fondu v kterémkoliv ze státních archivů. V současné době jsou původní rukopisy a needitovaná korespondence roztržštěny v soukromých archivech, jen velmi nepatrná část je uložena v archivech státních. Jde o Anninu korespondenci s Pavlou Moudrou,¹⁷ která je předmětem předkládané práce, a dále o korespondenci s Marií Ježkovou.¹⁸ Několik málo dopisů se nachází i v osobním fondu Theodora Lessinga, Gustava Jaroše (známého pod pseudonymem Gamma) a Anny Ziegloserové.¹⁹

Otokar Březina v dopisech Anny Pammrové Pavle Moudré, Výběr 33, 1996, s. 114-117; TÝŽ, *Ještě jednou Otokar Březina očima Anny Pammrové*, Výběr 34, 1997, s. 49-52.

¹⁵ A. VESELÝ, *K osmdesátinám*, s. 207.

¹⁶ Systematicky se sběru materiálu o Pammrové věnuje PhDr. Alena Blažejovská působící v brněnském rozhlase, která udržuje kontakty s tišnovskou Společností a pomáhá tak její propagaci v širším regionu. Je autorkou několika scénářů rozhlasových pořadů, které byly odvysílány zpravidla u příležitosti některých pammrovských výročí.

¹⁷ SOKA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9, korespondence Anny Pammrové Pavle Moudré; dále také LA PNP, Pavla Moudrá, osobní fond.

¹⁸ LA PNP, Marie Ježková, osobní fond. Marie Vítězslava Ježková (1872-1951), turnovská básnička a učitelka hudby. Pozornost této korespondenci čítající 40 dopisů z let 1930-1936 věnoval Petr Holman. Petr HOLMAN, *Březina v dopisech Anny Pammrové Marii Ježkové*, Česká literatura 40, 1992, č. 4, s. 393-409.

¹⁹ Vše v LA PNP.

Výše zmiňovaná Společnost Anny Pammrové se snaží o systematické shromažďování materiálů, bohužel však některé originály patří k nenávratně ztraceným. Takový je i osud Anniných dopisů Březinovi.

Během třicátých let byly Anniny dopisy s Březinou několikrát vydány. Poslední držitel byl dr. Emanuel Chalupný, jakožto vykonavatel poslední vůle Březiny spolu s Matějem Lukšů tyto dopisy ponechal v Březinově muzeu v Jaroměřicích nad Rokytnou. Pammrová se pokoušela listy získat zpět, ale samotnou Společnost Otakara Březiny nikdy o vrácení nepožádala. Emanuel Chalupný s ní přerušil veškerý styk. Z Jaroměřic byly rukopisy už dávno po smrti Pammrové zapůjčeny do Brna Otakaru Fialovi, který je hodlal zpracovat a následně je slíbil uložit do Literárního archivu Památníku národního písemnictví. V rodině Otakara Fialy stopa dopisů končí, vráceny do Jaroměřic nikdy nebyly, stejně jako uloženy v Literárním archivu. Otakar Fiala ml. nikdy nereagoval na výzvy badatelů o zpřístupnění rukopisů, o což se opakovaně v průběhu posledních dvaceti let pokoušel Petr Holman.²⁰ Můžeme tak jen litovat, že jeden z podstatných pramenů pro rekonstrukci Anniny osobnosti a jejího života, který by také konečně mohl přispět k poznání podstaty vztahu s Březinou, je badatelům nedostupný.

Vydané edice z korespondence Anny Pammrové jsou o to cennější, oč nedostupnější jsou originální rukopisy. Zdá se být téměř zázrak, že existuje vydaná korespondence se sestrou Eleonorou Pohorskou a neteří Almou Křemenovou, byť na počet dopisů neobsáhla, stejně jako samizdatové vydání dopisů rodině Havlových. A sestavení Annina životopisu by bylo nemožné bez jejího deníku, který opatrovala neteř Alma. Úskalím této edice je bohužel nepostižitelnost zásahů Almy do původního Annina textu.²¹ Starší pasáže deníku jsou zcela jistě dílem Anny, poslední roky dopsala výhradně už sama Alma. Nevíme bohužel, zda si Anna paralelně nevedla ještě jiné zápisky, což je pravděpodobné. Do určité míry tak tento deník nepatří mezi nejautentičtější

²⁰ Podrobný popis neradostného osudu jednoho z nejdůležitějších pramenů pro „pammrovské bádání“ můžeme najít v kompletní edici korespondence O. Březiny. Otokar BŘEZINA (ed. Petr Holman), *Korespondence I. (1884 – 1908)*, Praha 2004, s. 108.

²¹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*.

prameny, pohybuje se na hranici mezi vlastním deníkem spisovatelky a vzpomínkami její neteře.

Deníky a korespondence se dostávají stále více do popředí jako historický pramen. Byť byly využívány vždy, dokládaly většinou politické dějiny, ve skutečnosti jsou hlavním těžištěm pro dějiny mentalit a dějiny každodennosti.²² Ženský deník jako prostředek sebevyjádření a sebeanalýzy se objevuje od konce 18. století, nejprve ve šlechtickém prostředí, během 19. století se plně rozšířil i v prostředí měšťanském.²³ Není pravdivým obrazem žité skutečnosti, ale obrazem, který pisatel o sobě vytváří. I v deníku se dbá na dobovou etiketu a stojí v něm napsáno právě tolik, kolik se může říct i na veřejnosti. V průběhu 19. století přestává být deník jen literárním cvičením, rafinovanou sebezprezentací, přesto není nic méně spontánního než deník určený budoucímu čtenáři. Hranice mezi tím, co smí být vysloveno, a tím, o čem se má mlčet, je však velmi tenká a občas se tak v deníku pravda objeví.²⁴ Konkrétní deník Anny Pammrové jakoby se vymykal definicím deníku. Byl skutečně psaný bez myšlenky na budoucího čtenáře? Anna se v něm pokouší vyznat ze zmatků své duše, reflektuje své myšlenky, četbu, kterou se zabývá, každodenní události spíše pomíjí. Neusedá k němu pravidelně. Deník si vedla s přestávkami od jara 1889 až do roku 1908. Po celý život však Anna sepisovala své myšlenky a zážitky na nejrůznější útržky papírů, edice sestavená neteří Almu je tak založena částečně na základě těchto zápisků, vlastního deníku a vzpomínek samotné Almy. Annin deník tak slouží pro poznání jejího vnitřního světa spolehlivě, nicméně plně se Annina osobnost projevuje teprve ve vlastní bohaté korespondenci.

²² Ke korespondenci a deníkům jako historickým pramenům blíže: Verena von HEYDEN-RYNSCH, *Écrire la vie. Trois siècles de journaux intimes féminins* (Belautsches Leben Frauentagebücher aus drei Jahrhunderten). Traduit de l'allemand par Philippe Giraudon, Gallimard 1998; Milena LENDEROVÁ, *Fruentagebücher des 19. Jahrhunderts als Reflexion der privaten Alltäglichkeit*, in: Gender-Forschung in der Slawistik. Beiträge der Konferenz Gender – Sprache – Kommunikation – Kultur, 28. April bis 1. Mai 2001, Institut für Slavistik, Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jirina van Leeuwen-Turnovcová, Karin Wullenweber, Ursula Doleschal, Franz Schindler (ed.), Wien 2002 (Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 55), s. 349-360; Winfried SCHULZE (ed.), *Ego-Dokumente. Annäherung an der Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996.

²³ Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál. Život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu*, Praha – Litomyšl 2004, s. 12.

²⁴ Milena LENDEROVÁ, *K hříchu a modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, s. 198.

Epistolární kultura 19. století byla na vysoké úrovni. Dopis je malou literární formou, píše se v prostředí domova, v klidných nebo naopak smutných chvílích, kdy pisatel hledá v psaní úlevu a očekává porozumění či útěchu. Dopis jako pramen poskytuje pestrou škálu informací. Jeho obsah může nabízet fakta objektivní i subjektivní, přičemž převaha těch subjektivních nám umožňuje větší vhled do intimního světa pisatele. Vzdělaný pisatel volí pečlivě výrazy, styl, snaží se o neotřelost. Adresáti dopisů nám poskytují informaci o podobě a složení společnosti, v níž se pisatel pohyboval a jaké v ní zaujímal postavení. Vytvářely se tak korespondenční okruhy.²⁵

Annina korespondence nenese žádné rysy pečlivého školení hojně rozšířených epistolárních příruček z 19. století. Anna psala jak jí velelo srdce a podařilo se jí skutečně naplnit do písmene onu definici dopisu jako malé literární formy. Jejím slohu vyhovoval prostor dopisu nejvíce, a z Annina literárního odkazu patří korespondence k tomu nejlepšímu.

Použité metody a struktura práce

Při své práci jsem využila v nejvyšší míře metodu individuální biografie a metodu komparace. Pro zodpovězení obecných otázek jsem použila metodu přímou. Pohybuji se na rozhraní mezi kulturními dějinami a literárněvědnou prací. V závěru práce připojuji přílohy, které mají ilustrativní charakter.

Mimo úvod a závěr obsahuje práce čtyři kapitoly.

V první kapitole se věnuji životnímu osudu Anny Pammrové. Důraz je kladen na rodinné prostředí, z kterého pocházela, její atypicky prožité dětství a následné manželství, které skončilo rozvodem. Větší část kapitoly je věnována období, kdy si prožila knižní debut a se světem ji spojovaly především nitky přebohaté korespondence. Akcentuji její vztah s básníkem Otokarem Březinou, evangelickým knězem Janem Maliarikem a německým pacifistou Theodorem Lessingem. V závěru kapitoly jsou zařazeny některé vzpomínky pamětníků.

²⁵ M. LENDEROVÁ, *Pavčina*, s. 16-17.

Druhá kapitola si klade za cíl stručně zhodnotit literární tvorbu Anny Pammrové a pokusit se ji zasadit do dobového kontextu, což je ve své podstatě nemožné, jelikož se Anna svou tvorbou značně vymykala. Nejprve se věnuji jejím čtyřem spisům na feministické téma, v nichž rozpracovala vlastní teorii antievaismu, dále pak dílu básnickému. V závěru kapitoly sleduji její literární dráhu na poli překladatelském a publicistickém, přičemž soupis všech časopiseckých článků Anny Pammrové jsem nemohla v této práci plně realizovat. Navštívila jsem oddělení časopisů Knihovny Národního muzea, kde ne všechna zmíněná periodika archivují. V případě těch, která k nahlédnutí jsou, jsem narazila na problém s jejich nekompletností. Stejný problém nastává v Moravské zemské knihovně v Brně. Podařilo se mi tak nalézt necelou desítku článků z pera Anny Pammrové. Několikrát se Anna ve svých člancích odvolává na starší čísla časopisů, pokud jsem se však tato čísla pokusila vyhledat, zpravidla právě tato v archivu chyběla.

Třetí kapitola představuje Pavlu Moudrou, s níž si Anna během let 1907 – 1940 korespondovala. Sleduji zde ve stručnosti životní cestu spisovatelky, její literární činnost a zejména veřejnou činnost na poli ochrany zvířat, v mírovém, teosofickém, abstinenčním a ženském hnutí.

Čtvrtá kapitola se stala vlastním jádrem práce. Na základě korespondence s Pavlou Moudrou se snažím přiblížit co nejlíže k osobnosti radikální feministky a originální české filosofky. V úvodu kapitoly přináším kritické zhodnocení korespondence a rekonstruuji vzájemná setkání obou protagonistek. Osobnost Anny Pammrové vysvítá ve světle dopisů jasněji, než v jejím literárním díle, kdy je často zkalena přílišnou bojovností a neumělým jazykem. V kapitole se dotýkám základních momentů jejího světa jako jsou názory na ženské hnutí a emancipaci, prožívání vlastní tvorby nebo reflexe světového politického a kulturního dění. Jedna podkapitola se věnuje každodennosti spisovatelky v meziválečném Československu.

V textu uvádím vysoké množství citací z dopisů Anny Pammrové, neboť ony samy jsou tím nejlepším dokladem o charakteru a povaze literátky. Ponechávám jim výhradně původní podobu, nedoplňuji je ani o interpunkci.

Nakonec bych ještě ráda vyjádřila dík některým osobám, bez jejichž pomoci bych tuto práci nezrealizovala. Dík patří paní profesorce Mileně Lenderové za vedení mé práce a za její trpělivost a ochotu počkat i „po termínu“. Poděkovat bych chtěla i paní Vlastě Urbánkové, předsedkyni Společnosti Anny Pammrové, která mi zcela nezištně poskytla řadu studijních materiálů a v neposlední řadě mi zařídila několik nezapomenutelných cest po stopách Anny Pammrové na Tišnovsku. Nemaľý dík náleží i doktoru Petru Holmanovi, jenž mě pustil do své rozsáhlé soukromé knihovny a archivu, půjčil mi téměř nedostupná díla Anny Pammrové a pomohl mi vydat se určitým směrem. Za několik cenných rad vděčím i panu docentu Bohumilu Jirouškovi. Za možnost převozu archivních pramenů do Okresního archivu v Českých Budějovicích děkuji panu doktoru Václavu Ramešovi a doktoru Vlastimilu Koldovi. Dík náleží i všem pracovníkům Knihovny Národního muzea, s nimiž jsem se během bádání setkala. A zapomenout nesmím ani na Václava Grubhoffera, který byl mým prvním čtenářem a kritikem. Dík zaslouží rovněž moji přátelé a má rodina, že v tomto nelehkém období při mně stáli.

1. kapitola

Životní osudy Anny Pammrové

„Kdyby nás vzpomínky jednoho dne doháněly, je třeba utíkat, abychom nebyli dohoněni.“²⁶

Tak začíná Anna Pammrová svou životopisnou črtu, kterou nikdy nedokončila a kterou nikdy nespatriila v knižní podobě. K vydání *Antievy* došlo až osmapadesát let po smrti její hrdinky. *Antieva* není nikdo jiný než sama Pammrová, která se tak s oblibou podepisovala, pod tímto jménem i publikovala v časopisech. Málokdo zanechá svědectví o svém dětství v tak hutné podobě, ve formě jakéhosi románu dítěte. Jedná se o dětství od pěti do deseti let, o rozhodující roky pro zformování osobnosti.

Anna se narodila do rodiny lesníka v myslivně mezi Kralicemi a Jinošovem na Náměštsku 29. června roku 1860. Lesní samota²⁷ se později stane symbolem šťastných let, synonymem pro věkovité stromy, velebné ticho a pokoj.²⁸ Otec Jan Pammr, narozený 1. května 1823 v Bechyni, pocházel z rodiny sládků. V rodině se tradovalo, že rod Pammrů, dříve psaných Pammrick, měl šlechtický původ se znakem tří hlav se zavázanýma očima a neobyčejná bystrost dětí Jana Pammra se připisovala tomuto původu. Byl zaměstnancem hraběte Jindřicha Haugwitze,²⁹ který ho měl rád pro uhlazené chování a ryzí charakter.³⁰

Ve službě se seznámil se svou ženou Josefínou Měcháčkovou, narozenou 10. března 1832 do rodiny soukeníka v Lomnici u Tišnova. Josefína sloužila jako komorná na náměštském zámku, později se stala kuchařkou a vařila

²⁶ A. PAMMROVÁ, *Antieva*, s. 5.

²⁷ Rodina se často stěhovala, Pammrová bude později vzpomínat nejvíce na myslivnu zvanou Kozínek blízko Lhánic u Mohelna, kde se narodily její sestry Leopoldina a Eleonora. Sama Pammrová na této myslivně prožila necelých pět let svého dětství.

²⁸ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 5.

²⁹ Haugwitzové z Biskupic, hraběcí rod původem míšeňský. Od 14. století usazeni též v Čechách a na Moravě, kde vlastnili rodový fideikomis v Náměšti nad Oslavou až do roku 1945. Členové rodu žijí dnes v zahraničí. Jindřich Vilém Haugwitz, u kterého byl zaměstnán Jan Pammr, byl hlavou katolické větve rodu, doživotním členem panské sněmovny, čestným rytířem suverénního řádu maltéžského a c. k. komořím. Jeho ženou byla Anna hraběnka z Trauttmansdorfu.

³⁰ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 6.

českou stravu pro hraběte,³¹ který ve stáří nesnášel francouzskou a anglickou kuchyni.

Mladá rodina dostala přidělenou kralickou bažantnici, kde se narodila první dcera – Anna. Po roce byl Pammr přeložen na menší revír do myslivny na Kozínek, kde se narodila druhá dcera Leopoldina 12. listopadu 1861. A 19. února 1863 přišla na svět třetí dcera rodičů Pammrových Eleonora, ta, s níž Anna bude v budoucnu mít nejvíce podobné zájmy. K rodině patřila babička Eleonora Měcháčková, rozená Procházková, na kterou sestry vzpomínaly jako na veselou a moudrou ženu. Děti učila znát okolní přírodu, vyprávěla jim pohádky a pověsti z kraje.³² Tyto roky Anna popisuje výhradně jako ráj, který ztratila přesně v den, kdy se narodila čtvrtá dcera Antonie o vánočních svátcích roku 1865. Na křtinách totiž padlo rozhodnutí, že bezdětní kmotři Novákovi si odvezou nejstarší dceru Annu na vychování.

„Nejvíce nápadna byla paní z kočáru vystupující, oděna v černé, lesklé šustivé šaty a přes široké poprsí splýval jí řetěz. V uších dlouhé náušnice, na ruku několik prstenů. Nastavila sebevědomě k políbení ruku polekanému děvčeti, ale ono nepolíbilo, skrčilo se k pejskovi do kouta. (...) V noci pak volalo ze spánku babičku, prosilo, by nebylo přivázáno žlutým řetězem. (...) Připravovalo se cosi, s čím nikdo z přítomných nesouhlasil, ale každý se podvoloval.“³³

Kmotři Novákovi byli zámožní, ale bezdětní a v blízké Jasenici měli najatý dvůr. Leopold Novák, přítel Jana Pammra, pocházel z Vlachobřezí z jižních Čech, Antonie Nováková, rozená Domanská byla z Telče.³⁴ Paní Nováková byla kmotrou všech dcer Jana Pammra, ta poslední po ní dostala i jméno.³⁵ Vzhledem k tomu, že během pěti let se u Pammrů narodily čtyři dcery, a opatřit jim v budoucnu věno se zdálo být nemožné, bylo rozhodnutí rodičů ryze účelové. Dát dceru Annu na vychování se jevilo jako vhodný prostředek k zajištění jejího vzdělání, blahobytu a štěstí, ostatně to byla poměrně běžná

³¹ Starým hrabětem je zde míněn Karel Vilém Haugwitz, otec Jindřicha Viléma, který zemřel v roce 1874.

³² A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 8.

³³ A. PAMMROVÁ, *Antieva*, s. 16.

³⁴ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 8.

³⁵ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 89.

praxe. Avšak samotnou ani ne šestiletou Annu tím připravili o nejcennější, co měla – o svobodný růst. Touto trudnou událostí začíná svůj román dítěte, své vyznání o zlomené dětské identitě, svou Antievu.

Smělou hypotézu vyslovuje v doslovu k Antievě básník Jiří Kuběna.³⁶ Chlad matky, která překvapivě snadno svou dcerku dala pryč a neprojevovala výraznou lítost, vystupuje z textu Antievy velmi zřetelně. Kuběna nachází důvod této záhady v prostém, byť šokujícím faktu – Anna nebyla dcerou své matky. Na několika dalších místech textu naznačuje otec Anně osudovost místa Heinrichslustu, gloriety na vrcholu Vlčí kopec, kde měla být Anna počata a kde „*rodiče její – ještě manželstvím nespoutáni – zde žili očekávající slíbenou odměnu, vlastně záměnu*“.³⁷ O nemanželskému původu Anny by nasvědčovala i rychlá svatba otce Jana Pammra s Josefinou Měcháčkovou a rychlé přestěhování na jinou myslivnu. Kuběna přirovnává tento osud, zdánlivě prostý veškeré logiky, k neobjasněnému původu Boženy Němcové. Pammrová byla osobností natolik se vymykající průměru své rodiny, „*aristokratka tělem i duší*“,³⁸ že se chce fantastické hypotéze téměř uvěřit. Kuběna bohužel nejmenuje onu zapřenou matku, snad aristokratku, kterou od hanby měla zachránit poslušná komorná. Celá hypotéza má značně poetický nádech a její závěr má k pravdě velmi daleko. Pammrová, zmiňuje-li kdykoliv v budoucnu svůj pokrevní původ, genetickou výbavu, odvolává se na keltské počátky otcovy rodiny, nikdy ne na domnělý šlechtický původ ze strany matky. Citový chlad matky k nejstarší dceři je neoddiskutovatelný, nicméně jeho příčinou bylo spíše povahové založení obyčejné, nevzdělané a hrubší ženy. Fantastická hypotéza básníka Kuběny tak patří k zářivé mytické aureole, která se kolem Pammrové vytvořila, ale je nedoložitelná.

Rozhodnutí dát dceru pryč však již padlo a 6. ledna 1866 otec Jan odvezl Annu k Novákovým do Jasenice. Dítě si myslelo, že jede pouze na návštěvu. O to větší zklamání bylo, když Anna zjistila, že ji otec nechal v prostředí, se kterým nikdy nesplyne. Od počátku nepřilnula ke kmotře Antonii. Ke kmotru

³⁶ A. PAMMROVÁ, *Antieva*, s. 136 – 158.

³⁷ Tamtéž, s. 141.

³⁸ Tamtéž, s. 141.

Leopoldovi vztah později našla, protože byl ochoten vyslyšet její potřeby, jako například pro Annu zcela samozřejmý pobyt na čerstvém vzduchu. Pro dítě zvyklé žít většinu dne pod širým nebem se stalo největším utrpením neustálé uvěznění mezi čtyřmi stěnami. Anna byla hned vedena velmi přísně, nesměla si hrát s ostatními dětmi v okolí, kmotra ji nutila do jídel, která se jí protivila, do ručních prací, při nichž se třásla strachem, aby něco nezkazila.³⁹ Utrpení dítěte neznalo konce, zvláště když nechápalo, proč ji rodiče dali z domu.

„S bezohlednou přísností bývaly jemu přidělovány určité denní úkoly: přebíratí hrách nebo čočku, navíjeti zmatenou přízi na klubko, přinášeti různé věci z odlehlých místností aj., úlevou byla přítomnost laskavého kmotra. Schovanka ochotně dle svých sil jeho přání vyhovovala, jelikož výkonů obtížných nežádal, neporoučel, nezakazoval, nespílal, vlídně vyslovil, co má býti vykonáno anebo čeho si nepřeje, slova jeho nezraňovala, byť byl mnohdy sám mrzutým. V průvodu jeho směla ona vycházeti, vodil ji někdy do konírny, posadil na koně a odpovídal na její otázky malicherné. A ona věřila, že až se naučí konička přítulného řídití, ujede na jeho hřbetě ze dvora.“⁴⁰

Zkušenost dítěte viděná dospělými očima neztratila pro Annu význam ani po desítkách let. Sestře Eleonoře ve stáří píše: *„Šlo také tobě mnohé napříč, ale já od pěti let byla vháněna do poměrů, od nichž jsem celou duší prchala.“⁴¹* Vystihuje tak podstatu jednoho z největších životních otřesů, neunesla křivdu spáchanou na ní dospělými. Zklamalo ji počínání otce, který se vytrácel tajně po té, co ji k Novákovým dovezl. Trpěla duchovně pustým, pokryteckým a přetvařujícím se prostředím maloměstské rodiny, jehož ztělesněním se stala kmotra Nováková, iniciátorka adopce. Nedokončený rukopis románu o 158 stranách, který nadepsala Anti a dala do úschovy nedlouho před svou smrtí ke svému tišnovskému příteli Karlu Formánkovi, nese trvale stopy bolestně prožitých let.⁴²

³⁹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 10.

⁴⁰ A. PAMMROVÁ, *Antieva*, s. 22.

⁴¹ Srovnej dopis sestře z 16.8.1931, L. KUCHARŤ (ed.), *Žena s duší*, s. 16.

⁴² Srovnej V. URBÁNKOVÁ, *Osudy zapomenutého rukopisu*, in: Muzeum Brněnska, Sborník 2003, Předklášteří 2003, s. 57 – 66.

Rodiče ji brali domů jedenkrát či dvakrát do roka na několik málo dnů. Nejprve se vracela na myslivnu Kozínek, od léta 1868 na Vlčí kopec a roku 1869 byl otec přeložen na Březník, aby další dcery neměly daleko do školy. Na své sestry uvykla vždy znovu velmi rychle a zapojovala se s nimi do dětských her, které jí tolik chyběly. V listopadu roku 1873 zemřela sestra Leopoldina na spálu.⁴³

Anna nikdy kmotru nepřijala za důvěrnou osobu. Kmotrovi věřila, byl to on, kdo jí koupil loutkové divadélko, kdo jí vozil ven. Postupně vyrostla ze vzdorovitého dítěte ve slečnu. Když se Novákovi i s Annou v roce 1876 přestěhovali z Jasenice do Náměště nad Oslavou do svého domu, mohla Anna k rodičům již chodit sama pěšky. Tehdy jí však její sestry začaly připadat divoké a ona jim se jevila jako upjatá, nastrojená dáma. Z Anny se stala na náměšťské poměry vzdělaná slečna a byla dost často napodobována.⁴⁴

Školní výchova Anny byla však značně nesystematická. Na podzim roku 1866 začal k Novákovým docházet třikrát týdně učitel. Anna vzpomínala, že ji to velmi zmáhalo, „*zvlášt počty*“.⁴⁵ V jejích dvanácti letech skončilo české vzdělávání a kmotra rozhodla, že se nadále Anna bude učit sama z německých cvičebnic a bude se častěji stýkat s německými rodinami. Dalším stupněm ve vzdělání se stal ani ne roční pobyt ve Znojmě, kam kmotra patnáctiletou Annu roku 1875 odvezla, aby se naučila šití, hře na klavír, francouzštině a zdokonalila se v němčině. Navíc dostávala hodiny chemie a fyziky od profesora z hospodářské školy. Ukázalo se, že jazykům se učí hravě, proto chodila na náměšťský zámek ke kaplanovi na hodiny angličtiny a k zámeckému kuchaři, původem z Paříže, a k jeho choti vychovatelce z Lotrinska, na francouzskou konverzaci.⁴⁶ Později bude Anna často narážet na obtíže způsobené tím, že se nikdy neučila systematicky svou mateřštinu a její gramatiku, ale na své poměry se jí nakonec dostalo vzdělání poměrně kvalitní. Novákovi ji vzali také na návštěvu Prahy, což byl její jediný pobyt v tomto městě – nikdy více během

⁴³ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 22.

⁴⁴ Tamtéž, s. 23.

⁴⁵ Tamtéž, s. 12.

⁴⁶ Tamtéž, s. 22 - 23.

celého života už českou metropoli nenavštívila. Velká města se jí protivila od dětství, hluboký dojem v ní zanechala další návštěva, tentokrát Vídně. Do Vídně zajeli Novákovi s Annou v roce 1873 u příležitosti světové výstavy. Vzpomínala na strojnický pavilon, „*pohled na kovové nestvůry vzbuzoval hrůzu i odpor, rovněž lidé stroje obsluhující.*“⁴⁷

U kmotrů prožila Anna nakonec plných patnáct let života, rodiče si ji definitivně vzali zpět před jejími dvacátými narozeninami. Anna vnímala tento odchod jako vysvobození, zejména i proto, že tak unikla kmotrou připravovanému sňatku. Ta pozvala do Náměště svého synovce Rajmunda Domanského, kterého sice nikdy neviděla, ale který byl důstojníkem v Uhrách, a projevovala mu velkou pozornost. Z počátku zaujal i Annu, vyprávěl zajímavě o svých cestách, chodili spolu na procházky. Později se stal dotěrným a Anně se zprotivil, navíc při jedné návštěvě rodičů její sestra Eleonora zaslechla, jak kmotra šeptá matce o úmyslu zasnoubit Annu s Rajmundem. Synovec, když viděl, že nepochodil, odjel a kmotra Anně vyčítala nevděčnost a sužovala ji ještě více než dříve. Kmotra žalovala na Annu otci Janu Pammrovi, že je neposlušná, trucovitá, nevděčná a tehdy se otec definitivně rozhodl a Annu od Novákových vzal zpět domů. Matka tento krok považovala za chybné rozhodnutí, za zmaření dceřina štěstí. Ale Anna byla šťastná.⁴⁸

Pobyt u rodičů ale netrval dlouho. Matka rozhodla, že dvacetileté děvče musí do služby – nejlépe do Vídně. Roku 1880 proto Anna odjela směrem na Jihlavu a odtud vlakem do Vídně, kde se jí ujala známá rodiny a brzy jí našla místo vychovatelky v důstojnické rodině, kde bylo pět dětí. Anna nezvládala zvláště starší chlapce, kteří často rozbíjeli umělecké předměty, lezli po oknech, škrábali nábytek a tak se pokoušela hledat jinou službu. Měla štěstí a našla místo v rodině rytmistra z Czesanyi, která měla pouze jednoho pětiletého chlapce Adolfa. Zde byla spokojená a vydržela zde do jara 1882, kdy paní rytmistrová odjela s chlapcem na svůj rodný venkovský statek a Anna mohla na čas odjet domů k rodičům.⁴⁹

⁴⁷ Tamtéž, s. 21.

⁴⁸ Tamtéž, s. 25.

⁴⁹ Tamtéž, s. 26.

K Czesanyiovým se vrátila na podzim 1882, ač se jí přihlásili plicní problémy, které připisovala nezdravému způsobu života ve městě. V té době poznala otce své dcery, Leopolda Stögra původem z Tyrolska, s nímž se seznámila na jedné z návštěv v rodině přátel Czesanyiových. Když znovu nadešlo jaro a paní Czesanyiová odjížděla na letní pobyt mimo Vídeň, vyslyšela Anna Stögrovo přání a odjela s ním na jeho rodný statek. Zalíbila se jí zdejší příroda, Stögrova rodina se k ní chovala přívětivě, sám Leopold ji přesvědčoval, aby zůstala a nevracela se do služby do Vídně a tak není divu, že nezkušená Anna nakonec podlehla jeho svodům. Stögr představoval v jejím životě první okouzlení, nikoliv však zamilování v pravém smyslu slova, v pozdějším věku už se o něm nikde nezmiňuje. Těhotná Anna se náhle ocitla v dosud nepoznané skutečnosti – bála se vrátit domů, ale hospodyně na statku se stát nechtěla. Těhotenství prožila u Stögrových příbuzných v Linci, kam ji Leopold zavezl a po odbytí vojenské služby se s ní chtěl oženit. Příchod dítěte očekávala se smíšenými pocity, ale nebyla schopna se Stögrovi zavázat doživotním manželským slibem. Zkušenost svobodné matky stála na počátku pozdějších publikovaných názorů na mateřství a manželství.⁵⁰ 3. ledna 1884 se třiatdvacetileté a svobodné Anně narodila dcera Alma.⁵¹

Ještě téhož roku se Anna s dítětem odvážila vrátit domů, čekala od rodičů odpuštění. Ve vzpomínkách lze nalézt popis tohoto návratu: „*Otec nepromluvil, vzal flintu a namířil na Annu. Ta se však ani nepohnula, stála jako socha. Po chvíli otci ruka klesla, přehodil flintu přes rameno, vzal klobouk a beze slova odešel do lesa. Matka lomila rukama a velice naříkala.*“⁵² Nicméně rodiče si Annu s Almou u sebe nechali, i když se otec Almy Ströger pokusil Annu ještě několikrát přimět k sňatku. Přijel si pro ni, ač Jan Pammer otevřeně řekl, že Anna věno nedostane. Měsíc pobyla Anna znovu na statku v Tyrolsku, ale byla již rozhodnutá. Zvolila osud svobodné matky. Rodičům přispívala tím, že vyučovala

⁵⁰ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 104.

⁵¹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 29.

⁵² Tamtéž, s. 31.

francouzštinu a němčinu v okolních městečkách. Vzdělávala se sama, docházela do bohaté knihovny náměšťského zámku.⁵³

U rodičů žila v té době ještě sestra Antonie, která nejvíce pomáhala matce, neboť Anna se moc ke kuchyni neměla. Ta však v únoru 1887 ve svém dvacátém roce života zemřela na souchotiny. Sestra Eleonora jezdila k rodičům jen občas, žila a pracovala v Brně.

Čas dětství dcery Almy strávila Anna pilným studiem. Docházela do židovské rodiny Löfflerů ve Velké Bíteši, kde učila syna medika. Ten jí jednou poradil, když se mu svěřila s tím, že má bouli pod paží, aby zkusila méně solit a nejíst maso. Anně se tato metoda osvědčila a zajímalo ji, odkud mladý Löffler tuto radu znal. Odkázal jí na staré indické lékařské knihy. Od té doby se Anna vrhla na indickou literaturu, studovala indickou mystiku, filosofii a další, ze všeho si dělala poznámky.⁵⁴

Anna i v rámci rodiny byla považována za jakousi podivínku. Do tohoto obrazu zapadalo i její vegetariánství, u kterého setrvala celý svůj dlouhý život, stejně jako její zadumanost. Mluvila-li, bylo to ve formě kázání či proroctví. Na své poměry trávila hodně času čtením a studiem. Byla to doba, kdy se profilovaly její pozdější názory. A byl to také čas, tolikrát již v literatuře popsáný, kdy poznala mladého, trochu pesimisticky naladěného začínajícího učitele Václava Jebavého.

Nejautentičtějším svědectvím o počátku vzniku přátelství, které má trvat bezmála čtyřicet dva let, je zajisté samotná vzpomínka Anny. „*Za nevlídného podzimního odpoledne r. 1887 v dílně vesnického stolaře. Usedla jsem tam na chvíli uprostřed hoblovaček, dětí, koček a všelijakého stolařského i kuchyňského haraburdí. Potom vstoupil s břítkým pozdravem bledý mladík v chatrném oděvu. Několik ironických poznámek, týkajících se nevábného prostředí, bylo úvodem k dalším vtipně žíravým posudkům tohoto nedobrovolně voleného pozemského bytí.*“⁵⁵ Tak vzpomíná devětašedesátiletá Anna pro časopis Ženský obzor v roce básnickovy smrti. Ve skutečnosti nový jinošovský učitel navštívil Pammrovi na

⁵³ Tamtéž, s. 33.

⁵⁴ Tamtéž, s. 36.

⁵⁵ A. PAMMROVÁ, *Prvé moje setkání s O. Březinou*, Ženský obzor, 1929, s. 44.

pozvání otce Jana ještě dříve, kdy zrovna Anna nebyla doma. Zapředl rozhovor s Eleonorou o současné literatuře. Anna pak litovala, že se s ním minula, zejména když zvěděla, že pan učitel umí francouzsky. Proto se za ním vypravila.

Během jednoročního pobytu Václava Jebavého, devatenáctiletého nevyrovnaného a skeptického mladíka, v Jinošově, došlo ještě k několika setkáním s Annou i její sestrou Eleonorou. Celkem asi třikrát navštívil myslivnu Pammrových, kteří měli pověst vynikajících hostitelů. Anna, o osm let starší, si s mladíkem porozuměla, živě se bavili francouzsky a vida jeho nevyrovnanost, doporučila mu číst indickou literaturu, která jí samé pomohla. Za to jí bude budoucí básník ještě několikrát děkovat. „*O. B. byl jediný člověk, s nímž mohla jsem bez ostychu sdílet vše, co se rojilo v mém vědomí, více méně se pnoucím nad propastí zmaru. Během roku vznikla vzájemná potřeba výměny nezralých myšlenek. Když se mi podařilo vzkřísiti v mladém mysliteli vnímaví složku hvězdnou poukazem na mohutnost intuice dávnověkých zasvěcenců, pocítila jsem nezvyklé uspokojení. To bylo v létech devadesátých.*“⁵⁶

V červenci 1887 přišel čas rozloučení. Od té doby si dvě spřízněné duše budou vyměňovat pouze dopisy, k osobnímu setkání dojde až ve dvacátých letech, kdy oba budou mít za sebou své dílo, svůj odžitý život. Anna často zdůrazňovala, že odjezd Václava byl pro ni symbolizován odchodem na západ, a také jistým zmarněným činem a nevyřčeným slovem. Zajisté však osaměla, krátce poté, co poznala, jak moc si mohou lidé porozumět. Do deníku si na jaře 1889 poznamenala: „*Tam k západu někde – nevím, na kterém stupni severní šířky – žije mlhavý člověk, který jednou přišel na několik hodin ke mně proto, aby na celé století zas odešel. Kdo ho poslal sem? – Přišlo s ním mnohé, nač jsem po léta čekala – a odešlo s ním mnohé, co jsem kdysi v intuici v mládí živila.*“⁵⁷

Do toho přišel sňatek sestry Eleonory, která se v únoru 1889 v Brně provdala za zahradníka Jana Křemena z Tábora. Odcestovali spolu brzy po svatbě do Kyjeva, odkud teprve rodičům poslali svatební fotografii. Anna tak přišla o další spřízněnou duši.⁵⁸ Sestrina svatba se stala záminkou pro napsání

⁵⁶ Tamtéž, s. 45 – 46.

⁵⁷ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 43.

⁵⁸ Tamtéž, s. 42.

prvních dopisů Březinovi do Nové Říše. On jí první dopis adresoval 8. května 1889. Tak se začal psát „román v dopisech“, který skončil až básníkovou smrtí v roce 1929.

V deníkových záznamech z té doby se téměř neobjevují zmínky o malé Almě, ale jisté je, že Anna se jí snažila vést k lásce k přírodě a často ji vodila do lesa. Sama Anna, později nazvaná českým Rousseauem,⁵⁹ vyznávala přirozenou výchovu a chtěla své dceři vytvořit jiné prostředí, než v jakém vyrostla ona sama. S Březinou se v dopisech radila, jak naložit například s náboženskou výchovou Almy, kterou nechtěla posílat na náboženství ke katechetovi.⁶⁰ Pravděpodobně dceru vyučovala i jazykům.⁶¹

Stále svobodná Anna tehdy navázala podivnou známost s místním myslivcem Františkem Krohem. Poznala ho někdy v letech 1889-90, na podzim 1890 o něm poprvé zaznamenává do deníku ne zrovna lichotivé poznámky: „Aspoň v obličejí onoho člověka spatřila jsem tolik diabolických tahů, že jsem se zachvěla tím dětinským pověřčným úžasem, který jsem kdysi pociťovala při vyprávění pohádek o Samielovi, Luciferovi, Mefistofelovi. Nebyl šeredný v tom teatrálním prostředí, zdál se dokonce interesantním, jako by hořící smůla byla jeho živlem. Ale několik pohledů stačilo, abych postřehla, v čem jeho zajímavost pozůstává, a děsila jsem se.“⁶² V deníku nazývaný „člověk zelených očí“ se Anně pletl do života stále víc a víc. Brzy pochopila, že si s ním nikdy nemůže porozumět, byl příliš hrubý, přesto ji k němu něco stále poutalo a jeho společnost vyhledávala. Rodiče viděli, že za Annou chodí a nevadí mu, že má dcerku, domlouvali proto, ať se nezachová jako v případě Stögra. Mysleli na budoucnost – otec měl jít do výslužby, z důchodu by všichni žít nemohli, sama s dítětem by nikde nedostala místo. Přestože se Anně do manželství nechtělo, musela začít uvažovat.⁶³ Chtěla-li rodičům ulehčit založením vlastní domácnosti, což si přáli

⁵⁹ O Pammrové tak hovoří Lumír Kuchař v předmluvě k vydání jejích dopisů sestře Eleonoře: „V dějinách naší vzdělanosti takových žen není mnoho: Anna Pammrová je český Rousseau a vzbouřený Tolstoj, ale také psychický Flammarion a bojovný Lessing.“, L. KUCHAR (ed.), *Žena s duší*, s. 5.

⁶⁰ Srovnej dopis Anně Pammrové z 15. ledna 1891, O. BREZINA, *Korespondence I.*, s. 208.

⁶¹ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 122.

⁶² A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 50.

⁶³ Tamtéž, s. 73.

oni stejně jako sama Anna, neměla na výběr. Nemyslela na sebe, ale spíš na svou dceru a již také na dítě, které v sobě nosila.⁶⁴

Deníkové záznamy jsou plné pochyb. Kroh se jí určitým způsobem i hnusil, přesto stále pokoušela osud. Vyslechla si dokonce temnou zkazku o původu Krohovy rodiny a jejím prokletí. Utekla na čas k sestře, vše znovu rozvážit. Eleonora Křemenová se spolu se svým mužem vrátila ze služby v Kyjevě, pobývala krátce v Brně, zatímco její manžel nastoupil na místo zahradníka v Žilině na Slovensku. Eleonora očekávala narození druhého dítěte a prosila svou sestru, aby za ní přijela.⁶⁵

Když se Anna vrátila domů, rodiče byli přestěhováni z Jinošova do Náměště do výslužby. Čekalo se, že by Kroh mohl dostat od lesní správy přidělenou právě jinošovskou myslivnu po Pammrových, ale nestalo se tak. Dostal myslivnu v Sedlci u Hartvíkovic, kde v červenci roku 1893 dovedl Annu k oltáři. Bylo jí třiatřicet let, měla desetiletou dceru, byla podruhé těhotná a do hartvíkovického kostelíka sv. Jiljí přišla v černých šatech, které měla na pohřbu své sestry Antonie.⁶⁶ Černá nevěsta si nesla pod bledým čelem i černé předtuchy. Věděla, že Krohovy motivy pro sňatek byly ryze účelové. Čekal na myslivnu po Pammrových, od svého budoucího tchána očekával přímluvu u lesní správy, neboť sám nebyl moc dobře zapsán. Věděl rovněž, že Anna bude v budoucnu pravděpodobně dědit po kmotru Leopoldu Novákovi.⁶⁷

Do deníku si s několikadenním odstupem udělala smutný záznam: „(...) *Takovým neživým, sama sobě cizím tělesem byla jsem při vkročení do chrámu. Ovzduší páchlo předvěkými pošetilostmi. Nastal obřad. Mechanické odpovídání*

⁶⁴ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 104.

⁶⁵ Eleonora měla tři děti, nejstarší dceru a dva syny. Dcera Alma Křemenová (1890-1971) přišla na svět v Kyjevě. Děťství prožila na různých šlechtických sídlech, kde pracoval její otec jako zahradník. Vzdělání získala v brněnské Vesně. Po jeho ukončení nastoupila v roce 1910 na místo učitelky na dívčím ústavu Světlá ve Velkém Meziříčí. Odtud to měla blízko za svou tetou. Od roku 1922 se vrátila na Slovensko, kde vyrostla, uplatnění našla v Bratislavě a na důchod k ní přišli její rodiče. Žila poměrně bohatým kulturním životem, pořádala výstavy, přednášela v rozhlase, zpívala na koncertech. V roce 1937 zemřel její otec a roku 1939 byly s matkou nuceny odejít ze Slovenska zpět do Čech, znovu do Velkého Meziříčí. Válečná léta Alma prožila péčí o svou zestárlou matku, stejně jako tetu. Po jejich smrti Alma v Meziříčí zůstala, stala se dědičkou písemné pozůstalosti své tety a pamětníci ji popisují jako vzdělanou, oblíbenou, výtvarně a literárně nadanou dámu. Vytvoření životopisu své tety spadá do doby krátce před smrtí Almy Křemenové.

⁶⁶ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 94.

⁶⁷ Kmotra Antonie Nováková zemřela v roce 1882, krátce před tím, než se Anně narodila Alma.

na mechaničtější ještě otázky. (...) Když jsme vyšli, člověk zelených očí pravil: „Nyní mne přece budeš poslouchati.“ „A co z této poslušnosti pro nás vykvete?“ podotkla jsem v tichosti. Nikdo neodpovídal.“⁶⁸

Annino zklamání z manželství bylo obrovské. Místo jinošovské lesní myslivny bydleli v sedlecké myslivně, která se nacházela ve vsi. Nová domácnost byla nevybavená, ale od Kroha nedostala žádné peníze, o ty si musela napsat matce do Náměště. Kroh přestal předstírat své skutečné motivy a k Anně se otevřeně choval velmi hrubě. Musela těžce fyzicky pracovat a brzy jí manžel začal zakazovat číst knihy.⁶⁹ Do tohoto prostředí přivedla na svět syna Františka 26. října roku 1893, o čemž zaznamenala: *„Když první sníh nesměle se snášel k zemi, narodil se mně syn právě při zvuku ranního klekání. Bylo ještě temno venku. Ani jediné hvězdy jsem nespatriła oknem, když jsem k nebi obracela zrak v prosbě o sílu. Nezaslechla jsem dosud posledního dechu člověka, ale myslím si, že se velice podobá prvnímu. Když se plíce poprvé nadmou vzduchem země, vydají chraplavě šelestivý zvuk, který je předehtou všeho nářku, jásání a vzdychání.“⁷⁰*

Pro Annu nadešla trýznivá a nedůstojná doba. Musela se doprošovat i o jídlo pro děti. O nějakém pozitivním vztahu Kroha k dětem, byť i vlastnímu synovi, není v deníku nejmenší zmínka.⁷¹ Na podzim roku 1894 byl Kroh s rodinou přeložen do myslivny na Kozínek, kde se narodily Anniny sestry a kterou Anna tolik milovala a celý svůj pobyt o kmotrů Novákových po tom místě toužila: *„Nedovedu si vysvětlit tuto ironii osudu: přání z dětství uskutečňují se ve věku dospělosti – a přání tohoto věku dojdou splnění ve věku lhostejnosti. (...) Mlhavě rozpoznávám ona místa: zde bylo to, tam ono, zde rostl strom, tam dále kopřivy. Ale nepoznávám sebe.“⁷²*

Anniny deníkové úvahy jsou skeptické, smutné. Nemohla se realizovat, jak byla dosud zvyklá, měla málo času pro sebe. Musela zastat veškerou práci, žádná děvečka nevydržela u Pamrů dlouho pro zlou povahu Kroha, některé i

⁶⁸ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 98.

⁶⁹ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 104.

⁷⁰ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 106.

⁷¹ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 105.

⁷² A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 124.

zpolíčkoval. Anna tak odvážela povozem sama seno a stelivo z lesa, vyvážela hnůj, což bylo lidem pro smích. Kroh si uvědomoval, že jeho žena je vzdělanější než on a její pokoření ho těšilo.⁷³

Útěchou jí bývaly dopisy a knihy, které přicházely z Nové Říše⁷⁴ a odpovědi na ně, ve kterých vyzrávala v ženu, která se neblahým osudem nenechá zlomit. Jak muselo být nedůstojné, když se Kroh ocitl doma zrovna při příchodu listonoše a ze zlosti balík knih rozšlapal. Musela být příště velmi opatrná a knihy schovávala. I sestře Eleonoře se s tím svěřila, ta myslela, že snad příčinou toho řádění jsou písemné styky s Březinou, ale jinak vyjadřovala své sestře i s manželem ze Slovenska podporu.⁷⁵

V roce 1896 přišlo další stěhování, úředně nařízené, na samotu do Víckova u Žďárce, na samý okraj náměšťského panství. Anna věděla od otce, že na tuto myslivnu dávají lesníky za trest. Krohovo chování vůči ní i dětem se zhoršovalo, nebylo výjimkou, že Anna musela sebrat v noci děti a utéct do lesa, aby je nezbil. Do toho trpěla Anna pochybnostmi o svém mateřství, o roli matky.⁷⁶ Není proto divu, že v den svých narozenin v roce 1897 při procházce v lese Anna uvažovala o sebevraždě, respektive se o ní vlastně pokusila.⁷⁷ Stála na srázu, když v tom ji šlehlo cosi bílého přes oči – lístek visící na větvičce modřínu z tvrdého papíru potištěný lesklými písmeny. Byl to pouťový wünsch s německým textem jednoho ze žalmů. Když si ho přečetla, uklidnila se. Zapsala si: „*Touha po smrti byla zapuzena.*“⁷⁸ Tuto událost bude později často vzpomínat, na místo, kde lístek našla, se vracívала.

Neúnosnost situace se zhoršovala a jako svého druhu vysvobození přišla v roce 1898 zpráva o úmrtí kmotra Leopolda Nováka. Kmotr nakonec Anně

⁷³ Tamtéž, s. 138.

⁷⁴ Přesto právě v nejtěžším období mezi léty 1893 – 1896 byla korespondence s Březinou přerušena. Po jejím obnovení našla Anna trošku více klidu.

⁷⁵ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 142.

⁷⁶ Deník je plný úvah zejména o dceři Almě. Anna měla pocit, že děti jsou jí nepodobné, zejména povahově. Vyčítala si, že by bývala chtěla nabídnout dětem více podnětů, ale oni o ně tolik nestojí. Alma také nemohla dlouho vydržet na samotě a chtěla do světa. Do služby odešla v roce 1898 jako patnáctiletá do jedné známé rodiny k Brnu, starala se tu o člověka nemocného souchotinami. Neviděla v tom nebezpečí, ale zárodek nemoci si již nesla v sobě.

⁷⁷ Nebyla to její jediná myšlenka na sebevraždu, v deníku z té doby se o zmiňuje ještě minimálně o třech vážnějších případech.

⁷⁸ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 150.

odkázal dva tisíce zlatých a klavír, který jí kdysi koupili. Anna neváhala – naskytl se jí možnost odejít od tyranského manžela a posléze i ukončit své trýznivé manželství. Dohodla se s majitelkou pozemku blízko Žďárce u Tišnova⁷⁹ paní Zemanovou na koupi menší planinky. Místo si vybrala pečlivě: *„Bez dlouhých okolků koupila jsem ono místo, kde v mých samovražedných myšlenkách svým velkým hlasem promluvil ke mně Život. Je to jedno z těch míst, kde se náboženským fanatikům zjevují svatí. Je-li k tomu třeba zvláštní geologické polohy, nevím. Moje hypotéza je, že země jako magnet vyzařuje občas své proudy, a tu jistá místa bývají navštěvována. Vzduch, voda a vše se stává neobyčejně pružné a léčivé pro nervy. Ve velkých bolestech vedl mne sem pud.“*⁸⁰

Bála se jen, až peníze obdrží, že je Kroh bude hledat. Naštěstí Kroh nenamítal nic proti Annině rozhodnutí o koupi pozemku a o stavbě domku. Dokonce ještě než dědictví dostala vyplaceno, musela si vypůjčit, aby stavba mohla být zahájena. Během čtvrt roku byl postaven dřevěný domek, jehož stavbu nakonec řídil Kroh poté, co vyhnal svědomitého mistra. Cena se vyšplhala na 1900 zlatých, z čehož na 500 zlatých přišel pozemek. Na konci léta 1899 se Anna s dětmi nastěhovala do prvního vlastního domu.⁸¹

Potyčky s Krohem tím bohužel neskončili. Byl předčasně penzionován, našel si novou hospodyně a vystavěl si s Anniným svolením vlastní domek na jejím pozemku, byl tudíž v jejím životě nějaký čas ještě přítomen. Později z domku odešel. Anna nebyla stále schopna uživit děti zcela sama a tak se stýkat museli. Úředního rozvodu však dosáhla bez překážek, přestože na svou dobu to stále byla neobvyklá praxe. Úřady věřili více jí, neboť Kroha předcházela skutečně neblahá pověst od náměšťské lesní správy, proto jí ponechali i syna. Kroh měl malý důchod, z něho bylo vyměřeno 10 zlatých platit na syna. Zaplatil je několikrát, ale brzy přestal posílat cokoliv. Oficiálně bylo manželství Františka Kroha a Anny Pammrová, která nikdy neužívala manželovo jméno, rozvedeno roku 1903.⁸²

⁷⁹ Samota se do dneška nazývá Havlov, podle rodiny ing. Havla, která si zde v roce 1908 vybudovala letní vilu. Nachází se asi tři kilometry od vsi Žďárec u Tišnova.

⁸⁰ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 160.

⁸¹ Tamtéž, s. 161.

⁸² Tamtéž, s. 162.

Ve stejném roce umírá Annin otec Jan Pammr.⁸³ Nový domek stihl ještě navštívit, chválil dceru za to rozhodnutí, jen stavba se mu zdála nedůkladná. Pravda je, že Anna v deníku zaznamenává, že v zimě s dětmi přestála i dvacetistupňové mrazy a několik nocí měla na peřině jinovatku. Přes léto však měla upraveno v domku několik míst pro případné hosty, kteří přinesli také malý zdroj obživy.

Téhož léta se vrátila Alma ze služby, začala postonávat a trápila se smrtí dědečka, u něhož vyrostla. Ale lesní vzduch jí pomohl, zdálo se, že se uzdravila a na zimu odjela k babičce do Náměště. Zde si našla známost a zasnoubila se. Šila si výbavu a těšila sebe i matku myšlenkou na vilu, kterou snoubenec slíbil postavit. Místo toho ji v zimě 1905 přivezli v peřinách, s červenými tvářemi a voskově žlutou pletí. Vědělo se, že Alma umírá. Anna prodala šicí stroj a klavír, aby Almě přilepšila, ale stalo se nejhorší – 22. února 1906 umřela v nedožitém třiatřicátém roce věku Alma své matce před očima.⁸⁴ Anna nedokázala svou dceru vyprovodit na její poslední cestě, při pohřbu odešla, když vcházel průvod do kostela.

Přes všechny obtíže, trvale těžké podmínky a neustávající rány osudu, Anně nastal čas svobody a mohla se konečně plněji věnovat své práci. Právě v tomto období začíná její publikační a překladatelská činnost a také nachází nové korespondenční přátele. Skrze časopisy vycházející na přelomu století se pravděpodobně seznámila s knězem Janem Maliarikem.⁸⁵ Na počátku jejich korespondence byl zájem o indickou filosofii a ženskou otázku, první dopis adresoval Anně Maliarik. Přestože ve srovnání s dopisy s Březinou je tento soubor nepoměrně skromnější, jde o dvacet dopisů z let 1906 – 1937, přináší obraz Annina života a názorů z jiné perspektivy. Přeli se o ženskou otázku, o vliv

⁸³ Zemřel 1. května přesně v den svých osmdesátých narozenin v nemocnici po operaci se zánětem močového měchýře.

⁸⁴A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 167.

⁸⁵ Jan Maliarik (1869-1946), evangelický kněz, ovládající deset jazyků včetně sanskrtu, publikující a přednášející ve Vídni, Budapešti, Bratislavě, Praze a Brně. Zabýval se staroindickou filosofií, buddhismem a pacifismem. Jedno z jeho veřejných vystoupení bylo dokonce příčinou pro uvěznění: 16. února 1916 uvádí Národní divadlo Wagnerovu Valkýru. O přestávce vystoupí nenápadný muž a vyzve k okamžitému ukončení války a vyhlášení nezávislosti národů v rakousko-uherské monarchii. Na místě je řečník zatčen. Přátelé Maliarika uchránili před vojenským soudem tak, že ho nechali internovat na psychiatrické klinice v Praze – Kateřinkách. Většinu života prožil ve Velkých Levárech na Slovensku, kde v červenci 1946 zemřel. O jeho odkaz pečoval adoptivní vnuk Otmar Doležal.

technického pokroku, názorový střet byl výraznější než v dopisech s Březinou. Lze tu nalézt i náznaky nového Annina optimismu. Osobně se nikdy neviděli, ač jedna návštěva byla plánovaná pravděpodobně na rok 1914.⁸⁶

Ve stejné době začíná Anna korespondovat s další spřízněnou duší, s Pavlou Moudrou.⁸⁷ Ve spisovatelce našla blízkou přítelkyni, která ji několikrát vyhledala na samotě. Přátelský vztah přetrval až do roku 1940, kdy Pavla Moudrá umřela. O vlastní korespondenci pojednává čtvrtá kapitola.

V roce 1908 dostala Anna zajímavé sousedy. Během předcházejících velikonočních svátků přijela nečekaná návštěva z Prahy, elegantně oděná rodina stavebního inženýra Havla, majitele Lucerny. Chtěli koupit celý pozemek, na němž stál Annin domek, což Anna odmítla. Zejména paní Emilie Havlová byla unešena krásou kraje, říčkou Bobrůvkou, a po delším hledání našli vhodné místo pro stavbu své letní vily. Dohodli se s majitelem a v létě roku 1907 započala stavba.⁸⁸ Bohužel se do celé záležitosti přimíchal Kroh, který dostal slíbené místo správce vily, ale dlouho toto zaměstnání nevykonával.⁸⁹ S rodinou ing. Havla Annu spojilo hluboké přátelství: „*S novými sousedy z Havlova jsem dobře vycházela. Často mne něčím obdarovali.*“⁹⁰ Měla možnost poznat tři generace rodiny. Poslední reprezentovali chlapci Václav (*1936) a Ivan (*1938), kteří Annu zažili již jako starou paní a kteří vzpomínají hlavně na její jahody. V době nepřítomnosti rodiny na žďárecké samotě Anna dohlížela na celou vilu, sad a zahradu, o čemž písemně informovala majitele, nejčastěji paní Emilii Havlovou.⁹¹ Po smrti inženýra Václava Havla v roce 1922 převzala správu nad domem vdova Emilie se dvěma syny, pokud však nebyli přítomni, dohlížel na dům Richard Baláš, bratr Emilie Havlové, bývalý sólista Národního divadla v Brně. Během první války dojížděli na Havlov členové ilegální protirakouské

⁸⁶ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 59.

⁸⁷ Pavla Moudrá (1861 – 1940), spisovatelka, překladatelka, mnohostranná veřejná pracovnice, pacifistka. Nejbližší přítelkyni Anny Pammrové je věnována třetí kapitola.

⁸⁸ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 168.

⁸⁹ Kroh se Havlovým neosvědčil. Prodal vše, co měl, splatil své dluhy, a ačkoliv bydlel v nedalekém Žďárci v pokojíku v místním hostinci, Anna ho už nikdy ve svém životě neviděla. Dokládá to, do jaké fáze jejich vzájemný vztah dospěl. Zemřel roku 1915 v nemocnici v Brně na rakovinu žaludku.

⁹⁰ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 179.

⁹¹ R. CACKOVÁ, *Osobnost*, s. 8-9.

organizace Mafie. Od roku 1922 byla do domu zavedena radiová stanice, první svého druhu na Moravě.⁹²

Anna nikdy neměla spolehlivě vyřešenou svou finanční otázku. Snažila se být co nejvíce soběstačná v pěstování zeleniny, ale přišla-li například krutější zima, neměla dostatek dříví na topení. Zkusili se synem Františkem hodně, neteř Alma vzpomíná na jednu z prvních návštěv u tety, jak seděli celý den u malých železných kamínek a Frantík nazýval domácí hanácké buchty od Almy dortem.⁹³ Psal se rok 1910 a Alma začala vyučovat na dívčím ústavě Světlá v nedalekém Velkém Meziříčí. Mohla tak častěji svou tetu navštěvovat. Anna byla ráda, neboť znovu osaměla – František odešel do učení, které se jí podařilo získat přes korespondenční přítelkyni Žofii Pohoreckou.⁹⁴ Pracoval na velkostatku v Molitorově u Kouřimi. Vydržel tu necelý rok, na konci srpna 1911 dostal výpověď pro nedostatečnou znalost cukrovarnické chemie. Našel si potom místo praktikanta na žďárecké poště, které však bylo neplacené. Vypracoval se, ale těžce nesl, že je matce na obtíž a musí jej stále živit. Se začátkem první války František náhle zmizel. Na začátku července 1914 nepřišel bez důvodu domů. Anna věděla, že má na sobě jen všední šaty. Prožívala hrozný strach, když jí pan ing. Havel sdělil, že Rakousko mobilizuje. Došlo jí, proč syn utekl. Později se od lidí doslechla, že utekla i dcera starosty z Heřmanova, za kterou František chodil, když si předem vyzvedla svůj podíl ve spořitelně. Odešli pravděpodobně spolu.⁹⁵

Na prahu první války tak zůstala Anna fyzicky naprosto osamocená, syn jí nedal jedinou zprávu ani v průběhu válečných let.⁹⁶ Žila nepředstavitelně skromně, v korespondenci s Pavlou Moudrou se objevují často zmínky o tuřínu a podobné zelenině, kterou mohla uchovávat i přes zimu a která patřila mezi základní součást jejího tehdejšího jídelníčku. Byla nucena prodávat nábytek,

⁹² V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 67.

⁹³ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 180.

⁹⁴ Žofie Pohorecká (1877-1963), překladatelka. Její osobní pozůstalost je značně obsáhlá, 38 kartónů.

⁹⁵ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 184.

⁹⁶ Ač se to zdá podivné, František se své matce ozval asi až v roce 1936. Neteř Alma nalezla po Annině smrti tři dopisy od něj, všechny datované rokem 1936 a poslané z Kalifornie. Přiloženy byly i fotografie – Františkova rodina, syn Jiří tehdy již dvacetiletý a pohled na domek a krajinu. Pravděpodobně se v Americe vypracoval, založil si slepičí farmu. Ve svém rodném kraji se nikdy nezbavil nařčení, že zpronevěřil nějaké peníze na poště a prchl před vojnou. Jisté je, že Anna musela dojít klidu, když se konečně na samém konci života dověděla, že její syn je živý a že se mu snad i dobře daří.

výměnou například za máslo. Od smrti bývalého manžela v roce 1915 dostávala od náměšťského velkostatku důchod 100 K měsíčně.⁹⁷ Nachýlil se i čas jejího dřevěného domku, zvaného po jejím „*vigvamem*“, sloužil jí od roku 1900. Musela tudíž začít uvažovat o novém, nejlépe zděném obydlí.

Peníze na nový domek dala dohromady zejména díky pomoci Březiny⁹⁸ a manželů Havlových. Základní kámen byl položen 8. června 1921 a nastěhovala se do něj o rok později. Stavbou se fyzicky vysílila, protože pomáhala nosit cihly a zastávala i těžké práce. V roce 1923 si zařídila jednoduše interiér domku dřevěným světlým nábytkem. Na stěně visel jediný obraz – Bílkův portrét Březiny.⁹⁹ Domek na planince u Havlova stojí dodnes.

Mezi tím Anně zemřela matka.¹⁰⁰ Jedinými blízkými příbuznými tak zůstali členové rodiny sestry Eleonory, z nichž především neteř Alma k tetě přilnula a častěji ji navštěvovala. Od ní pochází záznam o Annině všedním dni ve dvacátých letech, když za ní přijížděla na prázdniny: „*Teta časně ráno vstávala, prošla se v zahradě, načež usedla ku psaní. K snídani udělala výtečný bylinkový čaj z mladých lístků jahodových, malinových a ostružinových, s citronovou šťávou nebo pomerančovou. Někdy také kakao. Potom psala dále, nebo pracovala v zahradě. Někdy říkávala se smíchem, že pracuje: v jedné ruce péro a v druhé motyku. Já jsem šla do lesa a před polednem do Žďárce k obědu, neboť teta nevařila. (...) Sama živila se hlavně ovocem, jenom někdy udělala si bramborovou polévku. Ale večer, mezi pátou a šestou hodinou, jsme mívaly často brambory na loupačku, dobré kyselé mléko a dobré máslo, jež jí přinášelo jedno selské děvče z Víckova. Brambory vždy před vařením vykopala a říkala, že jsou proto tak chutné, že jsou z nehnojené půdy.*“¹⁰¹

Období plné zralosti a pomalého nástupu stáří poskytlo Anně dostatek prostoru pro její vlastní rozvoj. Nebyla ničím nadále zahanbována, tupena. Měla

⁹⁷ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 185.

⁹⁸ Březina Annu podporoval i finančně. Bez této pomoci by si těžko mohla sama domek dovolit. V dopisu sestře z roku 1926 například mimochodem zmiňuje, že v balíku knih z Jaroměřic byla přidána i tisícikoruna.

⁹⁹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 186.

¹⁰⁰ Matka Josefína Pammrová, rozená Měcháčková, zemřela v červnu 1921 ve věku devětasáti let.

¹⁰¹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 187.

za sebou svůj knižní debut, první spisek *Alfa* jí vyšel v roce 1917.¹⁰² Vyžrávala její osobitá duchovní nauka, a život protékající kolem ní jí dával za pravdu – jeho přílišný civilizační optimismus, zmechanizovanost, nemohly přinést nic dobrého, jak prorokovala, a také nepřinesly. Přednost dávala zcela jednoznačně hlubšímu prožití skutečnosti nad racionalistickým poznáním.¹⁰³

Annina překladatelská činnost nebyla nejhojnější, ale shodou okolností se jí dostala do rukou díla profesora Theodora Lessinga, německého pacifisty, která přeložila a na základě těchto překladů s Lessingem vstoupila do písemného kontaktu. Vedle Březiny to byl právě Lessing, kdo měl největší vliv na Annin duchovní růst. Dokonce se uskutečnila vzácná návštěva na Annině samotě v květnu 1926. Podle dopisu Jakuba Demla měl Lessing Annu vyhledat přesně 23. října 1926 po té, co navštívil Tasov. Vepsaná dedikace do Lessingovy knihy *Evropa a Asie* prozrazuje, že se skutečně na žďárecké samotě zastavil a několik hodin tu s Annou hovořil.¹⁰⁴ Věnoval pak Anně jeden fejeton nazvaný *Antieva* ve své knize *Blumen*, kde se vyznává ze svého obdivu k samotářské ženě, která pouze nekáže, ale svá slova proměňuje ve skutky. Překlad fejetonu zveřejnilo Kolo v roce 1931.¹⁰⁵ Lessingovo vyznání vykresluje skutečně důstojnou ženu, hodnou úcty a obdivu: „*Živíme se zvířecími mrtvolami, zahříváme se alkoholem, jsouce hladovi dráždicích látek, hubíme se nikotinem, obklopujeme se komfortem a všemi výstřelky své nepřirozenosti..., a zde v lese stojí dřevěné lože Antievy Pammrové, stůl, police na knihy, několik židlí, a to je vše.(...)Budu nyní zase veselý s krásnými elegantními ženami, které za hovoru o Bohu a o duši vytáhnou kapesní zrcátka a klidně, nepřerušující se v řeči, pudrují si bíle svůj zarůžovělý nosík, budu vážný s muži, kteří všechno vědí, všechno dovedou a hovoříce „kosmicky“, pěstují všechna umění a zkoušejí při tom různé druhy cigaret. --- Ale já vím, v přívalu prázdných tváří, za chvatu provinilých slov, v hříšných výparech kaváren a ve všech spoustách chodníků budou z mého srdce přede mnou vystupovati obrazy Moravy.“*

¹⁰² O literární tvorbě Anny bude pojednáno v příští kapitole.

¹⁰³ P. HOLMAN, *Březina očima*, s. 125.

¹⁰⁴ L. KUCHARŤ (ed.), *Žena s duší*, s. 26.

¹⁰⁵ Theodor LESSING, *Antieva*, Kolo, prosinec 1931, č.9-10, s. 120-121, přeložil Jaroslav Křemen.

Anna se ze žďárecké samoty vzdalovala minimálně, vyjma lesních procházek, chodívала samozřejmě z nutnosti do Žďárce a vzácně k přátelům v okolí.¹⁰⁶ Její nechuť k cestování dopravními prostředky byla pověstná. Proto překvapí Annino rozhodnutí využít Březinova pozvání v létě 1925, kdy se za ním náhle rozjela do Tasova. Březina tu měl pobývat u Jakuba Demla, kterého Anna do té doby znala jen z knih.¹⁰⁷ Z dopisu sestře z následujícího roku známe poměrně přesný popis průběhu setkání – osobního setkání dvou spřízněných duší po více než třiceti letech. Téměř symbolický nádech má příběh s automobilem, který Anně na cestu chtěla půjčit paní Havlová. Ta jej samozřejmě odmítla, díky své nechuti k technice všeho druhu, a tak můžeme spolehlivě říct, že Anna za svůj život nikdy automobilem nejela. Nakonec přijala od Havlových kočár a sama si opatřila koně.

V Tasově probíhala tenkrát zrovna sokolská slavnost, hlučno bylo po celém městečku. Když domek našla, nechala se ohlásit jako návštěva ze Žďárce a čekala na příchod Březiny. Sestře později napíše: „*Pod velmi korektním chováním ukryval překvapení. Mně bylo smutno nad jeho celým, předčasně ustaraným zjevem. Když jsme usedli, mluvil o indické moudrosti, o Nirváně. Když dokončil, řekl mi: Vy jste statečná! – A já: Nebýt vás, byla bych dávno již propadla zoufalství!*“¹⁰⁸ Dohodli se, že se znovu setkají, snad příštího léta na stejném místě, u pana Demla a paní Pavly Kytlicové,¹⁰⁹ kterou zde poznala. Loučení bylo velmi strohé. Za několik měsíců jí poslal další balík knih a pozvání

¹⁰⁶ R. CACKOVÁ, *Osobnost*, s. 63.

¹⁰⁷ Na jiném místě v dopisu sestře z roku 1926 uvádí, že četla Demlův deník, kde vzpomíná na svůj pobyt v Jinošově, kam se vdala jeho sestra. Jeho jméno však spolehlivě znala od Březiny. Po Březinově smrti si s Jakubem Demlem vymění několik dopisů a bude s ním i spolupracovat, neboť v jeho edici Šlépěje vyjde mimo jiné vzájemná korespondence Anny s Březinou.

¹⁰⁸ Srovnej dopis sestře z roku 1926, L. KUCHARĚ (ed.), *Žena s duší*, s. 9.

¹⁰⁹ Pavla Kytlicová (1874 – 1932), spoluvydavatelka Demlovy edice Šlépěje, spisovatelka. Narodila se ve Vídni v české rodině, provdala se za lékaře V. Kytlicu, s nímž odešla do lázní Svatá Anna u Tábora, později do Šternberka na Moravě, kde manžel působil jako sekundární lékař v zemském ústavu pro choromyslné. Během první války se manželství rozpadá, v době, kdy Kytlicová poznává J. Demla spolu již manželé nežijí. Demla následuje na Slovensko, později žijí ve Vrchbělé pod Bezdězem, roku 1921 se stěhují do moravského Tasova, kde Kytlicová žije až do své smrti a kde se stává vydavatelkou 7. – 18. svazku Šlépějí. Je autorkou románu *Rodiče a děti*, který je silně autobiografický

i do Jaroměřic. Tam však Anna neměla v úmyslu nikdy jet a také tam nikdy nejela.¹¹⁰

K dalším setkáním s Březinou došlo v letech 1927 a 1928. Tentokrát však přijel Březina na žďáreckou samotu, doprovázen Jakubem Demlem. U prvního setkání byla přítomna i neteř Alma, která z Mistra nemohla spustit oči. Almy se Březina vyptával na její matku, kterou poznal stejně jako Annu za svého jinošovského pobytu. Anna oba hosty zavedla na své místo, to, kde kdysi chtěla ukončit svůj život. Hovořili a vzpomínali, Anna pohostila vzácné návštěvníky, kteří se ale dlouho nezdrželi. Po rozloučení se s nimi Alma svezla automobilem do Žďárce. Tehdy jí Březina řekl: „*Kdyby měla české školy, bývala by z ní byla velká spisovatelka.*“¹¹¹ Měl samozřejmě na mysli Annu a Alma mu musela slíbit, že se o tetu postará až do konce.¹¹²

Druhé setkání proběhlo bez účasti Almy a víme tak o něm mnohem méně. Bylo plánováno tak, aby mohla přijet i Eleonora, ale ta prodělala operaci žaludku a nechtěla se vydávat na delší cesty. Anna si posteskla, že setkání bylo opět dle ní příliš krátké a po celou dobu byl Deml stále s nimi a nemohli si promluvit o samotě.¹¹³ Proč Březina všechna setkání s Annou naplánoval v přítomnosti dalších lidí? Nechtěl s ní snad být o samotě, po čtyřicetiletém důvěrném vztahu? Tato pozoruhodná skutečnost má však asi prozaické vysvětlení – Deml vlastnil automobil a Březinovi tak posloužil vlastně jako řidič. Na závěr si slíbili další návštěvu – řada byla na Anně, příštího léta se měla znovu vypravit do Tasova.

K setkání ale už nedošlo, neboť Březina 25. března roku 1929 zemřel. Anna se o smutné události dozvěděla z Národních listů, jak o tom píše opět v dopise sestře. Přiznává, že se i rozplakala, což se za jiných okolností v dopisech

¹¹⁰ Srovnej L. KUCHARĚ (ed.), *Žena s duší*, s. 9. Zda Anna věděla o existenci paní Emílie Lakomé, učitelky v Jaroměřicích, a Březinově vášnivě lásce k ní, se můžeme pouze domnívat. Každopádně o úmyslu rozjet se do Jaroměřic nepadlo nikdy ani slovo, jakoby Anna tušila, že to není její teritorium, že tady by poznala Březinu jiného. Není však bez zajímavosti, že existuje obálka nadepsaná Anninou rukou a poslaná paní Lakomé po Březinově smrti – obálka, do níž byl vložen výtisk jednoho z Anniných nejpůvabnějších děl *Odezva z lůna stvoření*. Psaly si snad tyto dvě ženy po básníkově smrti? Na tyto otázky není možné zatím najít definitivní odpověď.

¹¹¹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 190.

¹¹² Tamtéž, s. 190.

¹¹³ Tamtéž, s. 191.

neobjevuje. Byl to pro ni šok, netušila nic o jeho nemoci.¹¹⁴ Jen se jí zdálo divné, že tři dlouhé měsíce neodpovídal na dopis. Poslední list od něho Anna obdržela v listopadu předchozího roku.¹¹⁵ Jak se nemohla dočkat psaní, sama mu napsala v sobotu 23. března, tento pozdrav si už však adresát nepřečetl.¹¹⁶ Na pohřeb nejela, nikde není ani zmínky, že by o tom byť jen zauvažovala.

Almě sdělila, že celé jaro bylo pro ni těžké, truchlila velmi a netěšila ji ani jindy tak milovaná práce zahradě. Dokonce se rozstala a celý duben churavěla. Havlovi ji posílali pamlsky a pomeranče. Teprve v květnu se trochu vzpamatovala, musela přece pracovat.¹¹⁷

Zajištění své existence na stáří jí dělalo veliké starosti, nedovedla si představit, že nebude soběstačná a že bude jednou muset zanechat práce v zahradě. Ve smutném jaře 1929 Almě také napíše: „*Když si představím stav, až budu neschopna práce – je mi nevyřetelně hořko v duši. Nicotnost a klam celé existence člověka je tím zřetelněji dokládán.*“¹¹⁸ Snad i tato okolnost ji vedla k tomu, že vyslyšela volání o vydání Březinových dopisů, což jí mělo přinést jisté finanční přilepšení. Tento prodej nebyl jen prostý kalkul, jak by se mohlo zdát, že ihned po smrti přítele by Anna licitovala o ceně za jeho krásné listy, tato úvaha se vůbec neslučuje s Anninou povahou. Zcela přirozeně po smrti básníka začaly přicházet nabídky z různých stran, dalo by se dokonce říct, že Anna zažila ve třicátých letech období jakési popularity, o kterou však zrovna nestála.

Tehdy se dostala do kontaktu s Moravským kolem spisovatelů, které vydávalo stejnojmenný časopis *Kolo*, kde šéfredaktorem byl Antonín Veselý. Byl to on, kdo Anně věnoval několik článků a dal jí i prostor publikovat na stránkách

¹¹⁴ Březina měl mnohaleté srdeční problémy, na jaře 1929 lékař u něho diagnostikoval i anginu pectoris.

¹¹⁵ Text posledního dopisu Březiny z 26. listopadu 1928: „*Objednaný tisk dosud nedošel, proto zasílám zatím ostatní knihy, které mám právě po ruce, abyste si z nich vybrala, co za vhodné pro sebe uznáte. V nejbližší době zašlu Vám další zásilku. Kdybyste něčeho potřebovala, pište, prosím, jako bratru. Pozdravuji oddaně a vzpomínám na krásné naše setkání letošního léta a na zářivou Vaši samotu uprostřed ticha a lesů a na všechno vroucně a vděčně.* O.B.“, O. BŘEZINA, *Korespondence II*, s. 1579.

¹¹⁶ Spolu s dopisem poslala i nějaké knihy. Tuto zásilku žádala později zpátky, včetně několika jejích knih, které měl Březina v držení. Žádost adresovala tehdejšímu jaroměřickému starostovi N. Musilovi, kde mu podala seznam knih, o které se jí jedná a prosila ho o vyřízení vykonavateli poslední vůle Březinovy.

¹¹⁷ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 194.

¹¹⁸ Srovnej dopis Almě z 29. května 1929, A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 194.

zmíněného časopisu.¹¹⁹ A zejména na žádost Kola a péčí právě Antonína Veselého v roce 1931 vydala Anna čtrnáct faksimilií dopisů od Březiny.¹²⁰ Nebylo to jediné a poslední vydání zmiňovaných dopisů – editorem dalšího jejich vydání se stal Emanuel Chalupný, který je připravil jako přílohu k časopisu Nová Říše.¹²¹ A konečně dalšího vydání se korespondence dočkala v Demlově tasovské edici Šlěpěje, kdy se jejich uspořádání chopila osoba nejpovolnější – sama Anna.¹²² Mimo česká vydání se část korespondence měla dočkat i německého překladu. Annu navštívil v létě 1929 vídeňský malíř českého původu Antonín Trčka, jako velký ctitel Březinova díla chtěl jeho odkaz zprostředkovat i německy mluvícímu prostředí. Anně se zalíbil, dopisy mu zapůjčila. K tomuto vydání však nedošlo, protože malíř z neznámých důvodů spáchal ve Vídni sebevraždu. Pro dopisy se urychleně rozjel Jakub Deml, aby je tak zachránil.¹²³

Anna se tedy dočkala zájmu o svou osobu nejen v literárních kruzích. Zdá se, že částečně vyslyšeno bylo i její dílo. Do její poštovní schránky začaly přicházet dopisy od zcela neznámých lidí z celých Čech. Nejrůznější náboženští hledači, nevyslyšení spiritisté, nešťastné ženy se Anně svěřovali, prosili ji o odpověď, podpis, podporu, nebo i o zaslání dávno rozebraných nákladů Březinových dopisů. Na jeden takový dopis Anna odpovídá takto: „*Milý pane, přání Vašemu dle možnosti vyhovuji. Pozornost k mé snaze ideové mne těší. Dopisy Otokara Březiny na skladě nemám. Díl první prodává Otto Girgal, Praha – Smíchov. Díl druhý nakladatelství Šlěpěje v Tasově u Velk. Meziříčí. Pozdrav neznámé neznámému. Anna Pammrová.*“¹²⁴ K stručnému lístku je přiložena Annina podobenka. O tom, že Annu kontaktovali zcela cizí lidé s různými požadavky svědčí i fakt, že dodnes lze v antikvariátech nalézt podobné listy a

¹¹⁹ Anna publikovala v Kole několik svých básní a esejů. Např. A. PAMMROVÁ, *Sever nám pozdrav ráno vyl...*, Kolo, červen 1931, č. 6, s. 70 nebo A. PAMMROVÁ, *O, Goethe*, Kolo, březen 1932, č. 3, s. 46-47.

¹²⁰ *Z dopisů Otokara Březiny Anně Pammrové*, Družstvo Moravského kola spisovatelů, Brno 1931 (faksimile).

¹²¹ *Dopisy Otokara Březiny Anně Pammrové z let 1889 až 1905*, Komise Melantricha, Praha 1931-1932. Příloha k časopisu Nová Říše, 2. vydání 1936.

¹²² A. PAMMROVÁ, *Listy Otokara Březiny Anně Pammrové*, Žďárec 1933.

¹²³ L. KUCHARŤ (ed.), *Žena s duší*, s. 25.

¹²⁴ Dopis z 15. srpna 1934, soukromý archiv Petra Holmana.

Anniny odpovědi. Někteří lidé se odhodlali přímo i k návštěvě oné „inspirátorky Březinova díla“, často z pouhé zvědavosti.¹²⁵

Na volání neznámých Anna slyšela, ale na zájem různých pražských plátků o svou osobu reagovala zdrženlivě či spíše negativně. Almě napíše: „*Také do pražských novin vrazili prahloupý článek o mně s podobenkou a obrázkem dřívějšího mého vzdušného domku. Na to přišel z nedaleké vesnice učitel vyzvídat, mnoho-li je na tom pravdy, co dotyčný večerník přinesl a kolik prý mám od básníka Březiny dopisů. Vždyť ta potrhlá redaktorka tam žvanila, že jsme si s O.B. vyměňovali dopisy denně!*“¹²⁶ Anna tu má pravděpodobně na mysli článek Boženy Neumannové¹²⁷ v Rozpravách Aventina, u kterého je skutečně pro ilustraci přiložena fotografie jejího původního dřevěného obydlí.¹²⁸ Sám článek obsahuje několik zkreslených informací a má charakter jakési adorace, není proto divu, že se Anně tolik nelíbil. Zejména asi formulace podobného typu: „*Je zcela na místě, pozná-li veřejnost i básníkovu duchovní matku, či ženu, či milenku, Annu Pammrovou. Na ženy se rádo zapomíná. (...) Nic lidského nemohlo se v poměru obou těchto výminečných milenců udáti. Lidských pomateností, vášnivostí, zvráceností, byli oba na tisíce honů vzdáleni, jejich poměr vymyká se všem dosavadním pravidlům.*“¹²⁹ I tak tedy vypadal Annin obraz na veřejnosti krátce po Březinově smrti.

Samota, tak často spojovaná s Anninou existencí, nebyla úplná, a ač na Anně ulpěla jistá nálepka podivínství, udržovala několik přátelských vztahů v nejbližším okolí, mimo svá vzácná korespondenční přátelství. Sama Anna dospěla k samotě jako jediné možnosti svého bytí. Byla to potřeba, která má kořeny snad v nejtělejší době dětství, kdy trpěla v nenáviděném jasenickém dvoře pod rozkazy necitlivé kmotry Novákové. Několikrát se o samotě vyjádřila, že to jediný luxus, který si v životě hojně dopřává.

¹²⁵ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 208.

¹²⁶ Srovnej dopis Almě z 29. května 1929, A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 195.

¹²⁷ Božena Neumannová (1882-1967), kulturní pracovníce, redaktorka, prozaička, druhá manželka S. K. Neumanna, zanechala po sobě paměti. Osobní fond v rozsahu 12 kartónů.

¹²⁸ Božena NEUMANNOVÁ, *Žena v životě Otokara Březiny*, *Rozpravy Aventina*, 8. 5. 1930, č. 33, s. 417-418.

¹²⁹ Tamtéž, s. 417.

Ti, kteří ji poznali blíže, hovoří o jejím citlivém vztahu k přírodě, pracovitosti a vlídnosti, s níž je vítala na samotě, když jí z vesnice přinášeli základní potraviny. Žďářečtí pamětníci vzpomínají na Annu jako na paní sice vážnou, ale vůbec ne nepřístupnou. Paní Marie Slavičková, učitelka na odpočinku ve Žďárci, vzpomínala: „*Dodnes mám v paměti vysokou štíhlou ženu i ve stáří vzpřímenou, oblečenou v tmavý dlouhý šat, na hlavě černou pletenou šálu, cíp přehozený přes rameno. Tak jsem ji kdysi potkala na návsi. Velmi jsem toužila setkat se s ní. Lidé si vyprávěli o jejím samotářském životě, o krásné Almě, o jejím nezvyklém jídelníčku, ba i o záhadném původu – výmysl nebo skutečnost? Setkání se podařilo. Byla velmi vstřícná, mluvila pomalu, tichým hlasem, dlouho mi něco vyprávěla, dnes nevím o čem, snad jsem při svém mládí ani jejím slovům nerozuměla. Teprve dnes chápu, proč toužila být sama po všech nenaplněných životních snech, po osudových ranách a v jiném chápání světa. A byla opravdu sama? Ona jistě byla jiná, vnímala všemi smysly tu nedotčenou krásu kolem, vonné letní večery, hvězdy na tmavém nebi k ní promlouvaly, zpěv ptáků i šumění stromů odpoutávaly od pozemských nicotností. Ona přírodě rozuměla a čerpala z ní sílu. Tam pod zříceninou hradu Víckova vznikaly její filosofické úvahy o světě. Dobře, že se nedočkala všech krutých zásahů do přírody.*“¹³⁰

Vzácné přátelské pouto se vytvořilo mezi Annou již sedmdesátiletou a třicetiletým malířem a grafikem Karlem Formánkem, který později uchovával také část její pozůstalosti. Seznámili se na začátku třicátých let a stýkali se až do Anniny smrti. Z jejich spolupráce vznikl soukromý tisk, který vyšel jen ve dvou stech číslovaných výtiscích, nazvaný *Odezva z lůna stvoření*. Šlo o bibliofilský tisk s grafikami Karla Formánka a meditačním textem Anny, jeden z vůbec nejpůvabnějších textů, které Anna napsala.¹³¹ Formánek později vzpomínal: „*Anna Pammrová měla velmi citlivou duši, která byla trpkým, bolestným životem hodně zraněna. Byla též ctitelkou Jeana Jacquase Rousseaua, jemná, hluboce vnímavá, oporou i rádkyní a zpovědnicí velkého Mistra Otokara Březiny. Na*

¹³⁰ R. CACKOVÁ, *Osobnost*, s. 29.

¹³¹ A. PAMMROVÁ, *Odezva z lůna stvoření*, Brno 1937.

dálku s ním byla velmi úzce duševně spřízněna, což jsem poznal, když mi ukazovala a předčítala Mistrovy dopisy.“¹³²

Další pamětnicí, jejíž svědectví zaznamenala neteř Alma, je paní mlynářka Šafránková. Rodina Šafránkových Anně hmotně velmi pomohla, prokazovala jí různé laskavosti, obstarávala dřevo na zimu. Almě se svěřila při jedné návštěvě ve mlýně: „*Teprve nyní počala jsem se zajímat o literaturu. Mám paní Pammrovou ráda pro její svéráznost a její vtipný humor, kterým dovede časové události kritizovat, a mnohdy dovede i do budoucna ledacos říci, co se později vyplní.*“¹³³

Záznam z místní kroniky z roku 1926 nám představuje Annu jako známou spisovatelku. Charakteristika její osobnosti zaujímá pouze několik řádků, které napsal pravděpodobně některý z místních učitelů a vyzařuje z nich úcta a sympatie: „*Jest známou spisovatelkou (česky i německy) v oboru theosofie a okultismu, jakož i překladatelkou z němčiny a franštiny a bojovnicí za ženská práva, abstinenci a vegetarianism.*“¹³⁴

Annino stáří se tak jeví téměř idylicky. Našla-li spřízněnou duši, nezáleželo zda starou či mladou, byla ochotná jí věnovat čas a dát jí důvěru, kterou jinak šetřila. Anna tak dosáhla postavení jakési místní kazatelky, jejíž předpovědi se pomalu plní. Pro mnoho lidí se stalo přáním se s ní být jen setkat. Navíc kolem ní vznikla již neoddiskutovatelná aureola ženy napojené na přírodní síly, rozumějící pochodům v přírodě. Alma zaznamenala, že Anna cítila od roku 1939 ve vzduchu jakýsi mrtvolný pach. Cítila ho už jako dítě poprvé v roce 1866¹³⁵ a pak znovu před rokem 1914. Její nenávisť k válkám byla pověstná.¹³⁶

Nejvíce od ní samozřejmě mohla načerpat neteř Alma, jejíž návštěvy u tety s postupujícím stářím nabývaly na intenzitě. Však také později napíše: „*Mně však po stránce duchovní dala mnoho. Nikdy se nehněvala, nikdy nelhala.*

¹³² R. CACKOVÁ, *Osobnost*, s. 30.

¹³³ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 196.

¹³⁴ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 68.

¹³⁵ Recepce válečných událostí z prusko-rakouské války se velmi barvitě objevuje v *Antievě*, protože rok 1866 byl rovněž pro Annu prvním rokem pobytu u kmotřů a o to ostřeji vnímala podivné vzrušení v kraji, kterým procházeli vojáci.

¹³⁶ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 200.

*Nemohla-li říci pravdu, mlčela.*¹³⁷ Alma také podává vzácné svědectví o posledních letech života Anny.

Pro definitivní vyřešení své neuspokojivé finanční situace se rozhodla prodat svůj vlastní domek i pozemek, s tím, že v něm může dožít. Koupil jej za těchto podmínek bývalý okresní hejtman z Tišnova pan Wachsmuth pro svou rodinu na letní byt. Anna si v roce 1938 nechala opodál postavit další menší domek, aby mladé rodině nepřekážela, ale stavba se nepodařila, a tak v něm prožila jen jedno léto, aby se pak zase vrátila do původního. Cítila na sobě, že jí ubývá sil a navíc nadešly další těžké válečné roky, kdy byla opět nouze o základní potraviny.

Alma se střídala u své nemocné matky a tety. Eleonora Pammrová-Pohorská umřela 15. června 1945. Když dala Alma vše do pořádku, už ji volala rodina Wachsmuthova, že teta nikoho nepoznává a ať ji přijede opatrovat.¹³⁸ Když Alma dorazila, našla Annu s rozloženými rukopisy po stole. Odmítala už jíst, slábla, jen občas vstala a dýchala z okna lesní vzduch. Alma měla potíže se sháněním potravin, na lístky nedostala nic ani ve Žďárci a tak tetě navrhla, že by ji odvezla do Velkého Meziříčí. Přicházel podzim, s vidinou prázdné spíže, bez sirek a svíček, bez dřeva, Alma uvažovala rozumně. Ale Anna nechtěla ani slyšet: „*V lese jsem se narodila, v lese chci umřít!*“¹³⁹ Annin zdravotní stav se zhoršoval, mívala v noci vidiny a Alma ji musela těšit. Po ústupu vysokých horeček se Anna uklidnila. Poštou přišel balíček hroznů, Alma věděla, jak je teta má ráda a chystala se jí z nich udělat šťávu. Šla k Anně a viděla, že nedýchá. Bylo to 19. září 1945.

O poslední věci se postarala rovněž Alma. Přes noc ušila tetě černou halenku. Druhý den ráno šla do Žďárce pro faráře, hrobníka a truhláře, ale nikoho z nich nezastihla, protože byl čas kopání brambor. Po všech peripetích se Almě podařilo zařídit pohřeb na sobotu na třetí hodinu odpolední, rozeslala telegramy Moravskému kolu spisovatelů, Lidovým novinám a některým zbylým přátelům. Během dnů zbývajícím do pohřbu se nikdo neobjevil, jen paní mlynářka

¹³⁷ Tamtéž, s. 197.

¹³⁸ Anna si ještě ve třicátých letech držela posluhovačku, ale byla nespolehlivá.

¹³⁹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 217.

přislíbila půjčit vůz. Truhlu přivezl staříčkový truhlář a Alma mu musela s nebožkou do ní sama pomoci. Přidala Anně dovnitř květy a dopisy od dětí. Až čtvrtého dne po Annině smrti objevili se přátelé z Havlova,¹⁴⁰ rodina Wachsmuthova a přátelé Almy z Velkého Meziříčí. Ze spisovatelů nikdo nedorazil. Průvod se ubíral na žďárecký hřbitov. Alma zaznamenala: „*Podivuhodně se vyjímal malý pohřební průvod lesem. Plochy ověňčený vůz, rakev zasypaná květy působila spíše slavnostně než smutně. Slunéčko hrálo jako v létě, ale babí léto poletovalo.*“¹⁴¹

Ač si Anna přála být pohřbena někde v lese mezi skalami nebo na svém pozemku, její hrob se nachází na žďáreckém hřbitově spolu s ostatky dcery Almy. Náhrobek dala až dodatečně osadit neteř Alma v roce 1949, která nejdříve zařídila hrob své matce Eleonoře. Na náhrobek pro Annu se složilo více přátel, včetně mlynářů Šafránkových, rodiny Wachsmuthových, nebo oné „potrhle redaktorky“, která věnovala Anně oslavný článek v Rozpravách Aventina, Boženy Neumannové, zbytek doplatila Alma. Na stělu hrobu dala pak vytesat verš: „*Kráso dne! Nádhro noci! Paprsku tvůrčí, sílo tajemná, v tebe chci proměnit sebe.*“¹⁴²

¹⁴⁰ Existují fotografie z Annina pohřbu, na nichž jsou v čele smutečního průvodu dva menší chlapci. Není to nikdo jiný než Václav Havel s bratrem Ivanem.

¹⁴¹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 219.

¹⁴² Tamtéž, s. 221.

2. kapitola

Literární tvorba Anny Pammrové

Literární tvorba Anny Pammrové se nestala ještě nikdy výhradním předmětem badatelského zájmu. Veškeré studie zabývající se Annou Pammrovou v první řadě poukazují na její nevšední osud a na její přátelství s českým básníkem, někde na okraji pak možná stojí zmínka o její vlastní literární tvorbě. Zdrženlivý vztah ke svému dílu měla však i sama Anna Pammrová. O její nezařaditelnosti do proudu ženské literatury prvních desetiletí 20. století jsem se již zmiňovala v úvodu. Snad právě výlučnost její tvorby na feministické téma ji odsouvá do pozadí – neidentifikovala se s dobovým ženským hnutím, byť některými názory k němu měla blízko a některé jeho představitelky plně uznávala.

Na počátku 20. století už v Čechách není píšící žena ničím neobyčejným. Ženy píší díla různé hodnoty, každopádně už vyhrály svůj boj o nárok na tvorbu – ve slovesném umění se žena po staletí objevovala především jako námět díla, nikoliv jako jeho tvůrce. Když se začíná nesměle mluvit o čistě ženské literatuře, v zápětí se dodává, že není žánrově příliš bohatá. Tvoří ji dopisy, memoáry, pedagogická díla, méně už romány nebo poezie.¹⁴³

Tradice ženského obrozeneckého psaní, vzniklého dílem přirozeně, dílem uměle, je překonána na přelomu století. Výsostná orientace na subjektivní ženskou perspektivu je patrná již v díle Růženy Svobodové. Individualismus přelomu století se odráží ve skutečné emancipaci tvorby, proto počátek 20. století je klíčový pro sledování souvislostí v historii českého ženského psaní a snese srovnání s evropskými autorkami té doby. Průběh první poloviny 20. století přináší nová česká specifika, především levicově orientovanou tvorbu, odkud ženský subjekt zase pomalu uniká.¹⁴⁴

¹⁴³ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 196.

¹⁴⁴ Eva VĚŠÍNOVÁ, *Ženy v literatuře – komparativní téma*, in: Dobrava Moldonová, *Žena – jazyk – literatura*. Sborník z mezinárodní konference, Ústí nad Labem 1996, s. 211.

2. 1 Pammrová čtenářkou

Skutečnost, že Anně Pammrové se nedostalo zcela klasického vzdělání a byla tak samoukem, v kombinaci s faktem, že žila téměř celý život na samotě mimo vliv města, má svůj výsledek v ryze osobité, ničemu nepodobné, literární tvorbě. Krátce po svém návratu z Vídně začala intenzivně číst a studovat z bohatých fondů náměšťské zámecké knihovny. Volila knihy v německém a francouzském jazyce. Nedlouho potom začala přijímat objemné zásilky z Nové Říše a později z Jaroměřic od Březiny, který jí zásoboval současnou literaturou, stejně jako časopisy.¹⁴⁵ Čtenářkou se Anna Pammrová stala již v útlém věku, a ke knihám se obracela i ke konci svých dní. Sama se v básni *Vyznání lásky* zmiňuje o autorech jí blízkých, jmenujme alespoň Buddhu, básníka Dhammapady, Lao-Ce, Orfea, Marka Aurelia, Giordana Bruna, Ossiana, Petrarku, Leonarda da Vinciho, Goetha, Novalise, Shelleyho, Alfreda de Vigny, Thoreaua, rovněž Lessinga. Její erudice byla intuitivně vědoucí, byť nesoustavná.¹⁴⁶ Přesně však rozpoznala originalitu, svébytnost a jasnost myšlenky. Vyslyšela jak proroctví moderních teosofů,¹⁴⁷ stejně jako vysoce uměleckých hlasů své doby. Četla s vášnivým zaujetím, v jejích dopisech se objevují dlouhé pasáže úryvků z knih, které ji oslovily nebo rozборы hlavních myšlenek těchto děl.

Psat začala v osmdesátých letech, nejprve v němčině,¹⁴⁸ protože v tomto jazyce se jí dostalo vzdělání.¹⁴⁹ Byly to drobné úvahy a básně, zatím

¹⁴⁵ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 128.

¹⁴⁶ Tašo ANDJELKOVSKI, *Anna Pammrová, žena vrostlá do času*, in: *Otokar Březina 2003* (ed. Petr HOLMAN), Třebíč 1996, s. 201.

¹⁴⁷ Teosofie zažívala na přelomu 19. a 20. století svou renesanci. K teosofickým směrům se řadí jak staroindické nauky, tak filosofické směry pozdní antiky včetně gnóze a novoplatonismu. V moderním pojetí teosofie se tak spojují prastaré esoterické tradice, výklad symbolických vztahů s hledáním souvislosti mezi člověkem a vesmírem, mezi mikrokosmem a makrokosmem. Oživení zájmu o nauku přineslo založení Teosofické společnosti v roce 1875 americkým plukovníkem Henry Steel Olcottem a ruskou filosofkou Jelenou Petrovnu Blavatskou. Zpočátku teosofové usilovali o poznání boha pomocí spiritistických postupů, později nabyly na významu indické nauky o stěhování duší. Z literatury uveďme alespoň: Jelena Petrovna BLAVATSKAJA, *Klíč k teosofii*, Praha 1995; Alena BLÁHOVÁ, *Helena Petrovna Blavatská (1831-1891). Život a dílo zakladatelky teosofického hnutí*, Praha 1997; obecně o české teosofii Tomáš ZDRAŽIL, *Počátky teosofie a antroposofie v Čechách*, Břežnice 1997.

¹⁴⁸ V češtině si dlouho nebyla jistá, proto volila jako jazyk svých prvotin němčinu. Napsala o tom později: „*Sestra, která byla tehdy pěstounkou v Brně, básnila v jazyku mateřském, seznamovala mne s poezií Vrchlického, Čecha, Háška. Do té doby – 1888 – byla mi sladká mateřština poněkud cizí. Jako všechny vzácné sladkosti.*“ Douška z tohoto dopisu pochází z roku 1940 a určená byla pro dalšího Annina korespondenčního přítele ze sklonku jejího života. Byl jím spisovatel Alois Procházka, žijící v hanáckém

nepublikované. Svůj první román *Dryada* psaný rovněž v němčině zničila v roce 1897. Od počátku je její tvorba poznamenána idealistickým světonázorem, s vlivy rousseauovské přírodnosti, schopenhauerovské skepse, indické meditativnosti a intuitivnosti, které se mísí s prvky teosofie, okultismu a iracionalismu. Tvorbě Anny Pammrové nelze rovněž upřít vliv Friedricha Nietzscheho s jeho v roce 1882 vydaným dílem *Tak pravil Zarathustra*. Stejně jako on odmítá tuto společnost a hledá východisko v novém člověku. Její myšlení je naplněno obrovským voluntarismem, vůlí toužící po zbavení se těsné lidské existence.¹⁵⁰ V některých aspektech jde Anna Pammrová ještě dále za myšlenky Nietzscheho. Sama Pammrová zdůrazňovala také svůj obdiv k L. N. Tolstému. Vyústěním se stal její specifický radikální a metafyzicky pojatý feminismus, který ve své době v Čechách nepěstoval nikdo.¹⁵¹

2. 2 Pammrová autorkou feministické literatury

Její literární počátky byly motivovány silným puzením vyznat se ve vlastní složité situaci. Zaznamenávala útržky svých myšlenek, aby se zorientovala v dramatických životních událostech. Podle záznamu z deníku z jara 1889 psala s vášnivým zaujetím: „*Vše, co je částí mé bytosti, nutí mne ku psaní. (...) Psávám v lese na pařezu, na zemi, pod stolem, v posteli, zřídka na stole.*“¹⁵² Annu svět literatury velmi přitahoval a představoval pro ni svého druhu posvátný prostor, ale na rozdíl od jejího nejbližšího přítele jí scházela jistá lehkost ve vyjádření. Toporné a hutné věty svědčí o jejím upřímném zápasu s literou, ale jazyková nejistota a abstraktní myšlenkové konstrukce spíše znemožňují pochopení jejích ideálů. Svě netradiční úvahy vrhala na papír jako

Plumlově, regionální autor bez výrazného renomé. Anna se neostýchala posílat mu své básně, on jí na oplátku věnoval svou sbírku povídek *Veselá Haná*.

¹⁴⁹ Ve skutečnosti však Anniny literární „počátky“ spadají do doby dětství, konkrétně do roku 1867, kdy jí bylo 7 let, jak píše ve stejném dopise z roku 1940: „*Kurentkou jsem si zapisovala do sešitku pozoruhodné zážitky v jasenickém dvoře. Až jsem se pod vlivem různojazyčných časopisů odvážila některý nápad i vjem uspořádat do vět – hbitost v rýmování jsem zdělila po otci – pokračovala jsem v rozmanitých škrábanicích bez jakéhokoliv studia. A tak to šlo po řadu roků.*“

¹⁵⁰ B. JIROUŠEK, *Anna*, s. 141.

¹⁵¹ *Lexikon české literatury*, s. 774.

¹⁵² A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 44.

rozervané výkřiky. Nalezla si však nosné téma, kterému zůstala věrná po celý život – ženskou otázku. Od svého prvního publikovaného knižního titulu, *Alfy* z roku 1917, až po poslední sbírku veršů *Zrcadlo duše* z roku 1945,¹⁵³ stejně jako v bohaté korespondenci, výlučným Anniným tématem zůstává stále žena, ženství, mateřství, nahlížená však značně nekonvenčně. Do deníku si v roce 1908 zaznamenává: „*A myšlenky, jimiž se dnes obírám, které nikdo jako pro život důležité uznati nechce, budou za 50 let uznané a plně oceněné.*“¹⁵⁴

Feminismus Anny Pammrové je poznamenán jejím vlastním nepodařeným manželstvím, extrémním vztahem k mužskému pohlaví vůbec. Při čtení jejích spisů lze často narazit na ironii, zaujatost a přehnanou expresivitu. Prvním předpokladem v jejím boji o povznesení ženy však nebylo skandalizování mužské populace, usilovala o obrodu celého člověka bez rozdílu pohlaví. Anně Pammrové nejde o vyrovnání se žen mužům, jak se často feminismus chápe, dokonce tento směr ženských hnutí odmítá.¹⁵⁵ Přepjatost jejích názorů na mateřství a tělesnost je ale neoddiskutovatelná.

Nejkomplikovanějším rysem ženské otázky v pojetí Anny Pammrové je bezesporu její teorie evaismu, respektive antievaismu.¹⁵⁶ Teorie mluví o zděděném područí ženy od dob biblické Evy, z kterého se většina žen neumí vyvázat, ba přímo ani vyvázat nechce. Praktický dopad základního předpokladu této teorie do každodenního života ženy je její degradace na služebnou bytost, která se má starat o mužovo pohodlí a jeho majetek. Veškerá účast na duchovní kultuře je ženě odepřena. Druhá podoba evaismu se Anně Pammrové jeví ještě méně snesitelnou – područí ženy muži ve smyslu tělesném, což označuje za ženskou „genetickou chybu“. Svou averzi k tělesnosti nemíní jako odpor k mužům, ale za zlé má ženám, že se dávají tělesností ovládat. Proto sebe sama zve Antievou,¹⁵⁷ která jde proti zděděným stereotypům. Jako Antieva se

¹⁵³ Ač díla Anny Pammrové vyšla v rozmezí téměř třiceti let, je třeba podotknout, že myšlenkově uzrála v prvním desetiletí 20. století, v některých případech snad i dříve.

¹⁵⁴ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 173.

¹⁵⁵ B. JIROUŠEK, *Anna*, s. 138.

¹⁵⁶ Evaismus bývá vykládán jako dávná podřízenost ženy muži, která má svůj původ v biblickém stvoření člověka. Eva byla až tím druhým člověkem po Adamovi, a taková měla zůstat správná žena navěky.

¹⁵⁷ Součástí dopisů Pavle Moudré je nedatovaný rukopis nazvaný AP projektantka Antievaismu, napsaný Annou kolem roku 1925 a na žádost přítelkyně, soudě podle údajů v něm. Jde o další z hutných náčrtů

podepisuje do dopisů, jako Antieva publikuje některé své články a pod stejným názvem vyjde nakonec i její nejautentičtější výpověď o vlastním dětství. Antievaismus jde tak ještě za hranice dobového emancipačního hnutí, které se sice snažilo ženu povznést, dát jí vzdělání, volební právo a možnost působit veřejně, ale to bylo Anně Pammrové málo. Vzдорovitá autorka nestojí jenom proti většinovému názoru společnosti, stojí i proti ženám realizujícím svou emancipaci.¹⁵⁸

Ze šesti knižně publikovaných titulů¹⁵⁹ ještě za života Anny Pammrové se jedná o čtyři prozaické a dva básnické. Drobné knížky se dají jen obtížně žánrově definovat. Jsou to volné řetězce úvah myšlenkově i stylisticky roztržštěných, občas se blízcích esejistické formě, jindy připomínajících rychlou publicistickou skicu. Roli zde hraje i absence jakéhokoliv epického prvku, který by dosud málo zběhlé autorce pomohl překonat nejedno stylistické úskalí. Uspěchanost výpovědi je zřejmě také důsledkem autorčiny spolupráce s časopisy, pro které nebyla jazyková a formální úroveň článků hlavním zájmem. Všechna čtyři esejistická díla Anny Pammrové působí jako nepropracované polotovary a zpravidla pro náhodného čtenáře představují zklamání. Pokud se někdo zajímá o Annu Pammrovou více pro její osobitost než pro její feminismus, hodnotí její díla jako nečitelná.¹⁶⁰

O to výrazněji kontrastuje s uvedenými díly za jejího života nepublikovaný a nedokončený příběh Annina dětství – *Antieva*, který slouží za základní pramen pro poznání jejího tragického původu. Přirozený, pružný způsob autorčina vyjadřování je patrný jak v dějových pasážích, tak v místech, kde se pouští do myšlenkové reflexe a líčení přírody. Dramatický příběh s nosnou

Annina životopisu. Srovnej SOkA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9, Korespondence Anny Pammrové Pavle Moudré.

¹⁵⁸ Její názory na české bojovnice za osvobození ženy budeme podrobněji sledovat v kapitole zabývající se její korespondencí s Pavlou Moudrou, ale ilustrativní charakter mohou mít i úryvky z následujících básní Anny Pammrové: *Antieva Evu straší,/ nikdy nejde cestou Vaší. (...) Nevitá útvar „nových žen“,/ jimiž svět má být oblažen,/ nepřeje spěšné rekonstrukci/ opřené dnes o reprodukci;/ známé formy odmítá. (...) Houpavé slovo „emancipace“/ vymáhá řevem pestré sankce.* Srovnej Anna PAMMROVÁ (ed. Jiří Kuběna), *Divočinu slov mi nech...*, Brno 2000, s. 109.

¹⁵⁹ V chronologickém pořádku tak, jak díla vycházela, jsou to: *Alfa. Embryonální pokus o řešení ženské otázky*, Klatovy 1917, *O mateřství a pamateřství. Podivné úvahy Anny Pammrové*, Klatovy 1919, *Cestou k zářnému cíli*, Klatovy 1925, *Zápisky nečitelné*, Brno 1936, *Odezva z lůna stvoření*, Brno 1937, *Zrcadlo duše*, Brno 1945.

¹⁶⁰ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 146.

epickou konstrukcí omezil vliv autorčiných jazykových nedostatků a proti nahrubo otesaným spiskům feministické tematiky působí překvapivě propracovaně. K sepsání svých dětských osudů nepřiměl Annu Pammrovou nikdo jiný než Březina, který si byl dobře vědom poutavosti tohoto osudu pro čtenáře. V dopise z 3. května 1905 svou přítelkyni podpoří takto: „*Váš život je dílo podivné tragické krásy. Kdyby se Vám podařilo odraziti ho celý v jediné knize...Nebyla napsána taková kniha, a nenapišete-li ji Vy, nebude napsána nikdy...*“¹⁶¹ Anna Pammrová skutečně načrtla svůj osud, bohužel jej nedokončila. Fragment musel být hotov do roku 1929, tedy do roku básnickovy smrti, od té doby neměla k práci chuť a s největší pravděpodobností na něm už žádné změny nedělala. Ač ve třicátých letech měli někteří vydavatelé o vlastní životopis tehdy už minimálně regionálně známé autorky zájem, nutno říci, že tento zájem byl motivován především faktem, že Anně Pammrové zesnulý básník adresoval jedny ze svých nejkrásnějších dopisů a byla tak vhodným vydavatelským artiklem. To si samozřejmě Anna Pammrová uvědomovala, o to větší byla její nechuť se k započaté práci vrátit. Cenné svědectví o tom podává v dopise své sestře: „*Na pobídku Otokara Březiny před čtvrt stoletím, začala jsem komponovat svůj vstup do tohoto „slzavého údolí“, jenže vedena více živočišným intelektem, volila jsem zvláštní formu, s jakou by se veřejnost nesmířila. (...) Po smrti Otokara Březiny mizela nálada, opíraná vzpomínkami trvale zamlženými, as podobně jak v dnešní době znečištěná atmosféra. Nedýchatelný moderní příkrov zatemňuje mozek.*“¹⁶²

Ve skutečnosti byl Březina v hodnocení Anniných feministických názorů velmi kritický. Za jeho života vyšla tři její díla, ale básník znal veškeré Anniny myšlenky především z dopisů. Značně negativně hodnotil Anninu představu budoucí ženy, která se měla stát světovládnou Ženu – Matkou a v mnohých ohledech paradoxně působila úplně nežensky. Anna zde opouští své humanistické pozice a vydává se na bitevní pole, kde její nová Žena nabývá podoby silné a obávané Valkýry, bojovnice z nordických ság. Březina proto

¹⁶¹ Srovnej dopis Anně Pammrové z 3. května 1905, O. BŘEZINA, *Korespondence I.*, s. 675.

¹⁶² Srovnej dopis sestře z 16. ledna 1942, L. KUCHARŤ (ed.), *Žena s duší*, s. 21.

nešetřil výhradami k projevům radikalismu, které u své přítelkyně často shledával, ale zároveň se často ve svých listech zabýval formou Anniných děl.¹⁶³ A postřehy týkající se jejího stylu měly pro Annu zásadní význam – s určitou nadsázkou lze říci, že pro Annu byla jejich vzájemná korespondence netypickou univerzitou.

Podívejme se nyní blíže na jednotlivá díla, která Anna věnovala ženské otázce, „*aby povznesla klesající ženu*“, jak se několikrát vyjadřuje v deníku i v dopisech. První tři knihy vyšly v Klatovech v knižnici Reformátor u Cyrila Höschla. Vůbec první publikované dílko autorky nese název *Alfa*, s podtitulem *Embryonální pokus o řešení ženské otázky*. Výjimečně má hrubou dějovou kostru, což u pozdějších nesouvislých myšlenkových proudů nalézt nemůžeme. Alfa je vzdorovitá hrdinka, stejně jako její stvořitelka Anna Pammrová. O první společenský protest se pokusí jako dítě, kdy odmítá požívat maso ze zabitého milovaného kozlátka. Nahlíží tak poprvé pod pokryteckou masku lidských mravů. Od té doby se dorůstající dívka obrací proti vší pohlavnosti, proti pokořování ženské intimity v manželském soužití, proti muži vyžadovanému svádění, zkrátka proti všemu, co nazývá fallismem.

Alfa se účastní diskusí v kuriózním sdružení pro erotická bádání, kde pět mužů a pět žen vyjadřují své pohledy na manželství, lásku, plození dětí. Alfa se však staví do opozice proti ostatním členkám, podněcuje ženský odpor, jak ve sdružení, tak v nově uzavřeném manželství své přítelkyně Ireny s mladým přírodovědcem. Ten se stává symbolem onoho typického muže, který ženu pokořuje, zároveň vykonává povolání vědce a věda podle Alfy ve svých důsledcích udržuje a schvaluje tisíciletý zotročující klam. Alfa se snaží Irenu vyvázat z manželova úplného područenství, ale ta se ukazuje jako příliš slabá a příliš poslušná svému muži.¹⁶⁴

Opakem Irenina manžela je zádumčivý muž, trochu cynik, který ve sdružení pro erotická bádání nese číslo 10. Alfa má symbolicky číslo 1 – první a

¹⁶³ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 150.

¹⁶⁴ „Manžel Ireny řekl: Zajímavá, předpotopní pohádka. Je tendenční. A vám dvěma...tendence tato se ovšem zamlouvá. Chcete-li mne přesvědčiti, podejte materiál solidnější. Věřím jako každý novodobý Evropan, pouze svým pěti smyslům.“ Srovnej A. PAMMROVÁ, *Alfa*, s. 104.

jiná. Muž číslo 10 má schopnost vidět do minulosti. Uteče kamsi mimo Evropu, odkud Alfě pošle deník plný osvobozujících myšlenek nezávislých na evropské tradici. Na konci Alfa vyslovuje několik odvážných proroctví o budoucnosti lidstva: „*Nebude to válka, ani mor, ani hlad, ani potopa, jež zahladí toto nezdařené plémě. Bude to ohnivý víchr pohlavních vášní, jež vysuší a ztráví na popel kořeny národů, jimž nesvítilo veliké Slunce při zrození. Zástupy původu neprosvětleného zaniknou v temnotách, jimž otročí.*“¹⁶⁵ Deklamuje také svůj názor na obrodu ženství, které jediné může přinést lidstvu spásu: „*Žena - pravá, zákony společenskými nezkřivená, buduje formy lepšího života. Je-li volná v podstatě, pečuje o vše, ochraňuje vše, co vypěstila. Žena, nedotčená „moudrostí Hada“, představitelka utvářejícího živlu, může pomoci...musí pomoci. Žena nezerotisovaná je vždycky matkou v nejduchovnějším slova smyslu, byť i dítěte neporodila.*“¹⁶⁶ Směs teosofických názorů, vlastních bolestných prožitků a neumělý jazyk činí Alfu skutečně rozpačitým pokusem, ale téměř veškeré autorčiny pozdější myšlenky už zde mají svůj počátek.

Vlastní kritické hodnocení *Alfy* se promítá mimo jiné i do dopisu z března 1917 určeném Marii Zinfelové, blízké příbuzné rodiny Havlových: „*(...) Setkáme-li se v létě opět na Havlově, řeknu, co mne nutilo hoditi na liter. trh tento pokus, psaný více pro sebe než pro veřejnost. Je to myšlenková třaskavina, kterou jsem čtvrt století připravovala z příliš velkého soucitu k některým nevšedním lidem. Musila jsem z rukopisu mnohé vypustiti, kniha činí tudíž dojem neúplnosti.*“¹⁶⁷ Potvrzuje se nám tak znovu, že Anna o svém díle silně a trvale pochybovala.

Druhé dílko *O mateřství a pamateřství*, s výmluvným podtitulem *Podivné úvahy Anny Pammrové*, je stále plné stylistických chyb, ale ústřední myšlenku vyjadřuje již srozumitelněji. Pozemské dění není ještě úplně ztraceno, je spojeno s děním kosmickým, které má vlastnosti ryze kladné – je tvůrčí, pomocné a ochranné. Vesmír nachází ochranu ve Všematece. Ženy pak mají schopnost a možnost obrodit lidský rod při početí svých dětí. V tomto dílku už

¹⁶⁵ A. PAMMROVÁ, *Alfa*, s. 161.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 180.

¹⁶⁷ Citováno podle R. CACKOVÁ, *Osobnost*, s. 66.

nezaznává tak ostrý tón proti fallismu, právě zde se objevuje nové slovo, nová teorie – již výše zmiňovaný antievaismus. Samozřejmě ani tady se autorka nezapře, když vystupuje například proti stávající dívčí výchově: „*Ve formě výchovných pomůcek vštěpovány byly nastávajícím matkám rozmanité protipřírodní příkazy, opakována slavnostně tendenční úsloví apod. (...) Toto vše během tisíciletí se ujalo v nervech, v krvi i kostech pokolení.*“¹⁶⁸

Teprve třetí kniha *Cestou k zářnému cíli* se dá považovat za čistější literární tvar. Drží se sice myšlenek z prvních dvou dílek, vyslovuje je však obecněji, svobodněji, opouští od fallismu, evaismu i antievaismu, přebujelý erotismus je zde nazýván prostě biblicky satanismem. A s odstupem deseti let spatřuje světlo světa i poslední esejistická kniha Anny Pammrové – *Zápisky nečitelné*, vydaná tentokrát již v Brně, která je však sepsána určitě nejdéle do roku 1910, jelikož v jejím závěru přináší autorka vzácnou sebekritickou bilanci jakožto padesátnice. „*(...) Doznávám pokorně, že ničemu a nikomu za tuto existenci nemohu býti vděčna...Přese vše doufám, že smír s touto Nutností je možný nehledě k množství překážek, jak tu jsou: výchovné přemety, pudový chaos, smyslové výbušiny, novodobý egoism s nátěrem kolektiva, jevištní tyranie, honba za kořistí nejistou a nečistou a netečnost k pozvednutí nitra. (...) dospěla jsem k závěrům, nad nimiž mnozí se pozastaví s pošklebkem. Naznačila jsem pouze v těchto nezliterářených zápiscích, až kam jsem došla pod vedením téže bytostné jiskry, pro niž obětovala jsem sebe.*“¹⁶⁹

Annin feminismus byl i na svou dobu prudký a vypjatý. Podívejme se, jak se píše o ženské emancipaci v nejrozsáhlejší encyklopedii z počátku 20. století: „*Přes značnou svou hodnotu ethickou feminismus vzbuzuje namnoze prudký odpor. To proto, že zasahuje hluboko do organismu sociálního, požaduje veliké assimilace obrovského tělesa, neusiluje o nic méně, než o přehodnocení názorův i forem života týkajících se ženy a muže, dělby práce mezi mužem a ženou, ustálených práv a povinností mužův a žen. (...) Nalezne se tu mnoho nového a cenného, především ono žádoucí, které je nejvnitřnějším smyslem a*

¹⁶⁸ A. PAMMROVÁ, *O mateřství*, s. 24.

¹⁶⁹ A. PAMMROVÁ, *Zápisky*, s. 90-91.

*důvodem ženského hnutí, harmoničtější soužití muže a ženy.*¹⁷⁰ Autorkou hesla je Františka Plamínková,¹⁷¹ žena, která náležela do veřejného života a mohla tak ovlivňovat mnohem širší okolí. Vystupuje zde nemalý rozdíl – Anniny názory jsou extrémnější než názor české poslankyně, přestože Anna nikdy do veřejného života nepronikla a všechny své teorie spřádala na své samotě, na základě vlastního studia a vlastní životní zkušenosti. Svým způsobem byla odtržena od dobových proudů a trendů, přesto však dobu předstihla a některé její vize měly být v budoucnosti naplněny.

2. 3 Pammrová básnířkou?

Pokud jsme poznali esejistickou tvorbu Anny Pammrové, nesmíme opomenout ani její poezii. Anna psávala verše i veršičky od mladého věku, ve zralosti často připisovala přátelům na fotografie i do dopisů veršované dedikace. Tyto milé pokusy neměly ambici být žádným uměním, problém nastává v případě, kdy se Anna snažila své feministické myšlenky přiodít do veršované podoby. Výsledkem jsou verše plné velkých proklamací proticivilizačních, protiválečných a samozřejmě feministických. Ne všechny její verše jsou nutně špatné, ale bohužel většinou nepřekračují rámeček neobratné rýmovánky. Uvedme pro příklad:

*Člověče – vzdělanče!
Kam věda tvá tě zavlče?
Milenka to zrádná je,
s výtvary tvými si hraje.
Tebe ze sebe vysvleče
se „zázrakem“ pak uteče.¹⁷²*

¹⁷⁰ Ottův slovník naučný XXVII., Praha 1908, s. 806.

¹⁷¹ Františka Plamínková (1875-1942), česká politička, feministická pracovnice. Od roku 1918 byla předsedkyní Ženského klubu a Českého srdce. Za ČSR se stala poslankyní za národně socialistickou stranu. Za okupace vystupovala aktivně v odboji a byla popravena.

¹⁷² A. PAMMROVA, *Zrcadlo*, s. 52.

Sbírka *Zrcadlo duše*, která vychází v roce 1945, těsně před Anninou smrtí, obsahuje asi padesát podobných veršovanék. Vyšly péčí brněnského publicisty Jiřího Vituly, který je rovněž autorem úvodu zcela klasicky zaměřeného jen a jen na její přátelství s Březinou. Zajížděl na sklonku Annina života za starou paní častěji, tehdy mu pravděpodobně své texty svěřila. Zda věděla o jeho záměru je zveřejnit, nebo zda byla dokonce samotnou editorkou svých veršů, se můžeme jen domnívat. Každopádně Vitulova sbírka byla a je pouhým výběrem z Annina básnického díla, obsahuje asi jen polovinu dnes známých autorčiných básní.¹⁷³

Za jednu z povedenějších veršovanék může být pokládána vstupní báseň zmiňované sbírky, kde Anna charakterizuje sama sebe úsporným a výstižným způsobem:

Trvale s hlinou ve styku,

ať slunno nebo šero.

V jedné ruce motyku,

v druhé ruce pero.

Půdu tvrdou vzdělávám.

Skrovnou sklizeň uschovám.

Komu dílo zanechám? - ¹⁷⁴

Ve stejné sbírce se objevuje snad jediná erotická, byť ironickými slzami tlumená, báseň Anny Pammrové. Jedná se o báseň s incipitem *V červenci – v době dozrávání*, která souvisí s Anniným shledání s Březinou v Tasově v červenci 1927. Šlo o setkání po více než třiceti letech, které Anně přineslo spíše zklamání. Jiří Kuběna zmiňované shledání nazývá „*zpackaným (ne)shledáním s grandiózností raněného orla*“,¹⁷⁵ každopádně v této konkrétní básni výjimečně vytryskla otevřeně Annina bolest nad nenaplněnou láskou:

¹⁷³ Srovnej doslov Jiřího Kuběny v Anna PAMMROVÁ, *Divočinu*, s. 135.

¹⁷⁴ A. PAMMROVÁ, *Zrcadlo*, s. 17.

¹⁷⁵ Srovnej doslov Jiřího Kuběny v A. PAMMROVÁ, *Divočinu*, s. 138.

(...)

Smlouva zrána uzavřena

se živly, s bohy tu i tam.

Pohnutka je mimolidská.

V cestu směle se vydám.

(...)

Kočí zručně koně šlehá,

efekt zprava nalevo.

Vzdech s pozdravem při pohledu

na věž, domy, zahrady.

Vjezd byl sice kavalírský,

ale odjezd bez rady.

(...)

Jako kdysi nad Jinošovem

znáší se tu Otazník.

Marně hledám jeho vznik...

Nad běh roků povznesena

plyne touha orosena

slzou dávno tajenou.¹⁷⁶

Jistější se Anna cítí v poezii přírodní, což je patrné na první sbírce *Odezva z lůna stvoření*, kterou vydala s pomocí svého tišnovského přítele Karla Formánka v Brně v roce 1936 v omezeném nákladu 200 kusů. Útlá knížečka zaujme především svým grafickým zpracováním, jenž je dílem právě zmíněného Formánka. Přírodní lyrika více vyhovuje Anninu světu, což je patrné, když se nechává inspirovat rozličnými lesními tvory. V subtilním básnickém tvaru se cítí jako doma, bohužel ale těchto křehkých veršů nezanechala mnoho. Za všechny uvedme tento:

SRNA

V travinách kvetoucích pod svahek, básní:

¹⁷⁶ A. PAMMROVÁ, *Zrcadlo*, s. 27-30.

*„Plachého rodu jsme, milostným kouzlem obetkány.
Bez viny...přece však od mláďi pronásledovány.“¹⁷⁷*

Má-li být soubor Anniných veršů kompletní, musíme se ještě zmínit o sbírce vydané pětadesát let po autorčině smrti. Jedná se o sbírku *Divočinu slov mi nech...*,¹⁷⁸ kterou edičně upravil básník Jiří Kuběna, mající občasný sklon k nadhodnocování úrovně literární tvorby Pammrové. K původním veršům z Vitulovy sbírky tu přibývá dalších 25 nově nalezených básní. Ani toto vydání Anniných veršů stále neobsahuje všechny její dochované básně, ale dosud je nejkompletnějším souborem básní řazených chronologicky podle data svého vzniku, pokud bylo možné jej určit. Kompozice takto řazeného souboru umožňuje postihnout autorčina vývoje myslitelského, duchovního i lidského. Od bouřlivých prvotín s prvkem společenského skepticismu, přes radikalismus spojený s ekologickým cítěním až po její filosofii obnovy původního ženství jsou dobře patrné základní myšlenky autorky.¹⁷⁹

Annina poezie patří také do jejího literárního dědictví, byť není zrovna tím nejprínosnějším. Širšímu čtenářskému okruhu je dostupnější vlivem vyššího nákladu a díky doplněné reedici autorčiny poslední sbírky. Můžeme dojít k závěru, že necítila-li se Anna spisovatelkou, ač za ni byla občas pokládána, nazvat ji básnířkou vyžaduje teprve velkou dávku odvahy.¹⁸⁰

2. 4 Pammrová překladatelkou a publicistkou

Stopa Anny Pammrové v literatuře nekončí ale s její esejistickou a básnickou tvorbou. Ve skutečnosti vlastně vstoupila do literatury překlady

¹⁷⁷ A. PAMMROVÁ, *Odezva*, s. 11.

¹⁷⁸ Název zvolený nakladatelem je převzat ze vstupní básnické skladby, kterou Jiří Kuběna považuje za jednu z nejkrásnějších:

Nejsem já ze žádné školy,/ divočinu slov mi nech! /Na strojné vaše kabrioly/ nepřinesla jsem si měch.// Zvedni na mne kámen v poli,/ ranou nepohneš v mých snech./ Neprozradím komukoli,/ co objevím v příštích dnech.// /Dař mne růží nebo holí,/ netkne se mne škleb ni vzdech./ Nevstoupím do vaší školy./ Větrím pouta v oněch zdech.// Vznešenou mysl krutým řádem spjatou/ nezhojíš kyticí ze země vzatou!// Strážce lidských přání perutěmi mává,/ nebes dary svěvolně nerozdává./ V dosahu Cíle Smutek neustává...

¹⁷⁹ Srovnej doslov Jiřího Kuběny v A. PAMMROVÁ, *Divočinu*, s. 139.

¹⁸⁰ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 157.

z německého a francouzského jazyka.¹⁸¹ Vůbec prvním zveřejněným dílem s podpisem Anny Pammrové je překlad tehdy módního spiriticko–okultního teosofa a vizionáře nových alternativních civilizací Camilla Flammariona.¹⁸² Nepřekládala zrovna největší díla světové literatury.¹⁸³ Díky překladům z děl německého pacifisty Theodora Lessinga s ním navázala korespondenční styk, který vyvrcholil jeho návštěvou ve žďárecké samotě.¹⁸⁴

Sama Anna se domnívala, že její dílo má nejvlastnější jádro v časopiseckých studiích, do nichž začala přispívat po začátku nového století. Jedná se zejména o časopisy věnované esoterickému, soudobému myšlení, nebo ženské otázce, které často neměly příliš dlouhou životnost. Jmenujme je: *Dobrá myšlenka*, *Dvacátý věk*, *Isis*, *Kolo*, *Kosmické rozhledy*, *Mladé proudy*, *Niva*, *Nová kultura*, *Vesna* s přílohou *Kosmická žena*, *Zádruha* a *Ženský obzor*, z nichž některé byly samozřejmě renomovanější, jiné už méně. Ve svých člancích volně rozpracovala svá základní témata, ve třicátých letech se veškerá její publicistická tvorba zaměřuje výhradně jen na Březinu.

V úvodu jsem zmiňovala potíže s dostupností výše jmenovaných časopisů. Z dostupných časopisů si přesto můžeme udělat představu o Annině publicistické tvorbě.¹⁸⁵ Menší forma článků více vyhovuje rukopisu Anny Pammrové. Autorka je schopna své hlavní myšlenky směstnat na menší počet stránek, dokonce úspora místa nutí Annu upustit od zbytečných proklamací a

¹⁸¹ V němčina byla vyučována od dětství, již několikrát jsme zmiňovali, že si v tomto jazyce věřila mnohem více než v češtině, u které nikdy nestudovala gramatiku. Francouzštinu ovládla na základě studia z náměšťské zámecké knihovny a brala hodiny u francouzských služebných u Haugwitzů. Sama později dávala kondice, jazykům učila také obě své děti, z nichž zejména syn František měl pro lingvistiku talent. Pasivně znala i angličtinu, v dopisech se často objevuje přechod mezi všemi jazyky, kterými vládla.

¹⁸² Jde o knihu C. FLAMMARION, *Výlety do nebe*, Praha 1909 vydanou v nakladatelství Tuček a Hejda.

¹⁸³ Překlady, které zcela jistě provedla Anna Pammrová jsou tyto: E. GEWINN, *Zdravědné pokyny dle mazdaznanu*, Klatovy 1916; O. Z. A. HA'NISH, *Život Ježíšův*, Klatovy 1918; T. LESSING, *Evropa a Asie*, Praha 1918; T. LESSING, *Dějiny jako vsunutí smyslu v nesmyslné*, Praha 1919; T. LESSING, *Prokletá kultura*, Praha 1922; *Co jest mazdaznan? Rozumná výživa* (brožura z francouzského letáku) Klatovy 1925. Zcela nepochybně přeložila mnohem více textů, ale jejich dohledání je dnes prakticky nemožné.

¹⁸⁴ Vzácná návštěva evropsky proslulé osobnosti je popsána v kapitole o životě Anny Pammrové.

¹⁸⁵ Výběrem: A. PAMMROVÁ, *Žena na prahu Absolutna*, *Isis*, 1905, č. 1, s. 65-71, 116-117, 147-149; A. PAMMROVÁ, *Co jest prostituce ze stanoviska metafyziky*, *Dvacátý věk*, 1905, č. 1-2; A. PAMMROVÁ, *Problém mateřství*, *Nová kultura*, 1910, roč. IV, č.4, s. 61-64; A. PAMMROVÁ, *Neuspokojivá informace Zvídavým*, *Kolo*, 1930, č. 9-10, s. 1-5; A. PAMMROVÁ, *Sever nám pozdrav ráno vyl...*, *Kolo*, červen 1931, č.6, s.70; A. PAMMROVÁ, *Doplňek informace neuspokojivé*, *Kolo*, leden 1931, č.1, s. 3-5; A. PAMMROVÁ, *O Goethe*, *Kolo*, březen 1932, č.3, s.46-47; A. PAMMROVÁ, *Mé vzpomínky na Otakara Březinu*, *Kolo*, 1934, č. 5, s. 37-39; A. PAMMROVÁ, *Prvé moje setkání s Otokarem Březinou*, *Ženský obzor*, roč. 24, 1929, č.3-4, s.44-46.

zvolání. Článek věnovaný mateřství v *Nové kultuře*¹⁸⁶ vyznívá překvapivě mírně v porovnání s tónem Anniných knih, přesto se Anna bála svého nepřijetí od čtenářů. Článek končí slovy: „*Mateřství bolestné se stává jen zmarem Života. Mateřství radostné, dokonalé, vědomě oduševnělé je naším přáním. A snahou naší je připravovati dospívající dívky pro tento jedině možný krok Spásky.*“¹⁸⁷

Anna v časopisech publikovala jak prózu, tak poezii. Ve *Dvacátém věku*¹⁸⁸ z počátku století, v rozmezí let 1901 – 1905, je otištěno několik jejích básní podepsaných ještě jménem Anna Krohová nebo Žďárecká. Dále zde publikovala stať o Bílkově umění. V *Dobré myšlence* ve dvacátých letech otiskuje několik článků na téma východní filosofie a francouzské překlady na stejné téma. Největší prostor dostala pak na stránkách časopisu Kolo, periodika moravských spisovatelů, které vycházelo mezi léty 1930 – 1941, krátce pak ještě po válce do roku 1948. Téměř výhradně je jí věnována pozornost ve spojitosti s Březinou, když však bezprostřední zájem o zesnulého básníka opadl, zůstává Anna dopisovatelkou zmíněného časopisu. Otiskla zde mimo jiné i články o tragickém konci Lessinga v Mariánských Lázních v roce 1933 nebo ukázkou ze svých *Zápisků nečitelných*. Literární časopis se s Annou loučí v roce jejích osmdesátých narozenin, o rok později bylo vydávání Kola pozastaveno.

Jaké byly ohlasy jejích článků i knih, se můžeme jen domnívat. Literární kritika se Annou Pammrovou nezabývala a nezabývá, ale soudě podle její oblíbenosti na sklonku života, se její tvorba dočkala přece jen jistého vyslyšení. Jejími čtenáři byli lidé nespokojení se stávajícími pořádky, náboženští hledači, příznivci návratu k přírodě a odklonu od rychle postupující civilizace. O tom, že ji vyhledávali a kontaktovali zcela neznámí lidé svědčí i tento úryvek z dopisu sestře z roku 1922: „*Ale dávno již nemám radosti z vlastní výroby dopisů, a*

¹⁸⁶ Časopis *Nová kultura* nesl tento podtitul: Časopis věnovaný zdravotnictví, přirozené životosprávě (a zejména boji proti alkoholismu), přirozenému léčení (terapii fyzikálně dietetické) a pěstění osobní dokonalosti v ohledu duševním a tělesném. Vycházel od roku 1910 do roku 1941 s přestávkami, řídil jej dr. Jaroslav Barth. Mezi stálé přispěvatele patřily mimo jiné Alice Masaryková a Pavla Moudrá. Většina článků se zaměřuje na praktické rady ohledně vegetariánské stravy, zdravé životosprávy, nejrůznějších nemocí, boje proti alkoholismu.

¹⁸⁷ A. PAMMROVÁ, *Problém*, s. 64.

¹⁸⁸ Dvacátý věk vycházel v Brně a v Praze, patřil mezi teosoficky zaměřené časopisy. O. Březina články sledoval, ale zároveň Anně doporučoval, ať se neomezuje jen na ně, doslova napsal: „*V XX. Věku místo pro Vás není.*“ Srovnej dopis Anně Pammrové ze 3. května 1905, O. BŘEZINA (ed. Petr Holman), *Korespondence I.*, s. 675.

právě v této době, kdy všemožně od lidí se odvracím, jsem ustavičně donucována ke korespondenci. Se všech stran světových obracejí se lidé ke mně otázkami v nejrozmanitějších záležitostech: mladí, staří, chudí, bohatí, vzdělaní i nevzdělaní. “¹⁸⁹

Více než půl století žila Anna Pammrová s knihami, jako čtenářka i jako jejich autorka. Březina vždycky vyjadřoval názor, že nikoliv knihy, eseje, ale Annina korespondence je tím nejlepším, co napsala. Můžeme mu dát za pravdu, Anniny listy všem jejím korespondenčním přátelům představují skutečně to nejpodstatnější.¹⁹⁰

Přesto však myšlenky, kterými se Anna po celý život zabývala a které zrály v její žďárecké samotě, stojí ještě dnes za pozornost. Už jen pro jejich nadčasovost, už jen proto, že samostatných myšlitelek Annina typu nemá česká kultura mnoho. Anna Pammrová možná nevytvořila vlastní filosofický systém, nebyla možná natolik silným hlasem s vlivem na větší počet lidí, možná snad nebyla ani renomovanou spisovatelkou, zcela jistě ale byla ženou hodnou pozornosti. Její hlas může být vyslyšen jen velmi pozorným posluchačem.

Nechme ještě promluvit samotnou Annu, jak se dívala na své literární dílo: *„Čtenářstvo v knižní roucho zahalené tyto názory nesprávně chápe. Dílo Anny Pammrové vyklíčilo samo bez literárního podkladu, bez ohledu na běžné školy a směry, vybuchlo z koncentrované vzpoury. Jako strom, s nimž nerozlučně, bytostně je spojena autorka, nemůže vydati ovoce jiného než životem vzniklého. Takto vznikla myšlenková surovina ze směsi zvláštních zážitků a odvážné předtuchy. Neúnavní pracovníci na poli Přetvorby společenské snad v příštím století půjdou statečně směrem Antievy.*“¹⁹¹

¹⁸⁹ Srovnej dopis sestře z roku 1922, L. LUCHAŘ (ed.), *Žena s duší*, s. 7.

¹⁹⁰ V. URBÁNKOVÁ, *Navštivte mne*, s. 157.

¹⁹¹ Srovnej SOKA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9, Korespondence Anny Pammrové Pavle Moudré, nedatovaný rukopis AP projektantka Antievaismu.

3. kapitola

Osobnost Pavly Moudré

Podívejme se nyní podrobněji na osobnost ženy, které Anna Pammrová věnovala tolik dopisů, ke které se obracela jako k důvěryhodné osobě a se kterou měla mnoho společného. U Pavly Moudré (1861-1940) můžeme bez uzardění použít slova spisovatelka a veřejná činitelka, neboť patří mezi ty zjevy české kultury přelomu 19. a 20. století, jež si vydobily ve své době zvučné jméno, byť již několik let po smrti upadly v zapomnění. Její spisovatelská a publicistická produkce zaujme především svou kvantitou, méně už kvalitou, ale literární historici Pavlu Moudrou jednoznačně neodsoudili.¹⁹² Nejdůležitější složkou jejího veřejného působení však byl především boj v českém mírovém hnutí, minimálně pro tuto činnost si musíme Pavly Moudré dodnes vážit.

Literatura pojednávající o životě a díle Pavly Moudré čítá do dnešních dnů poměrně bohatý počet titulů, ač formátem nevelkých. Existuje řada článků¹⁹³ napsaná ještě za spisovatelčina života, kterým často chybí kritický odstup, stejně jako několik cenných medailonů vzniklých s patřičným časovým odstupem.¹⁹⁴ Přesto lze konstatovat, že vyhovující práce o životě a díle Pavly Moudré ještě nevznikla – její podmínkou by byla kombinace písemné pozůstalosti ze Státního okresního archivu v Benešově, se zlomkem pozůstalosti z Literárního archivu

¹⁹² Arne NOVÁK, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, Olomouc 1936-39, s. 1025, 1142; A. NOVÁK, *Moudrá Pavla*, Praha 1936, s. 365. A. Novák hodnotil Pavlu Moudrou vcelku kladně, ale s důrazem na to, že je okrajovou autorkou české literatury.

¹⁹³ Výčet není kompletní, jde jen o kritické články s přehledem životopisných dat: J. GRMELA, *Pavla Moudrá*, *Ženský list* 3, 1921, č. 8, s. 2; P. MATERNOVÁ, *Tichá pracovnice*, *Ženský svět* 25, 1921, č. 1, s. 12-14; V. V. ROŠTÍNSKÝ, *Pavla Moudrá*, *Zátiší* 2, 1921, č. 1-2, s. 1-2; J. NOVOTNÝ, *Pavla Moudrá*, *Úspěch* 3, 1931, č. 4, s. 1-2; P. PIITER, *Sedmdesátka spisovatelky Pavly Moudré*, *Sbratření* 7, 1931, č. 1, s. 2; F. ŠÍDLO, *K sedmdesátinám spisovatelky Pavly Moudré*, *Nový lid* 28, 1931, s. 42; J. WURMOVÁ, *Paní Pavle Moudré – k sedmdesátinám*, *Pokrokový obzor* 12, 1931, č. 4, s. 2-3; K. KOVÁŘ, *Pavla Moudrá*, *Národní listy* ze dne 26. ledna 1936, P. KYPR, *Pavla Moudrá*, *Venkov* ze dne 30. ledna 1936.

¹⁹⁴ Starší tituly: J. F. URBAN, *Pavla Moudrá*, in: J. F. URBAN (ed.), *České ženy II*, Nymburk 1922, s. 16-18; K. KOVÁŘ, *Pavla Moudrá. Život a působení vzácné a ušlechtilé ženy*, Sdružení Swetta Mardena, Praha 1934; z aktuálnějších životopisných studií jmenujme: Jaroslav PÁNEK, *Pavla Moudrá. Poznámky k životu, působení a pozůstalosti české spisovatelky a bojovnice za mír*, in: SSH 9, 1974, s. 215-248; Ludmila PÁNKOVÁ-Vladimír LUKŠŮ, *Listy Pavly Moudré Otokaru Březinovi*, in: SSH 15, 1980, s. 191-196; nejaktuálněji Lucie JELÍNKOVÁ, *Dvě období časopisu Lada*, Bakalářská práce, Fakulta humanitních studií Univerzity Pardubice, Pardubice 2004.

Památníku národního písemnictví a dalších pramenů, jmenovitě fondu Svatobor nacházejícím se v Ústředním archivu České akademie věd.¹⁹⁵

3. 1 *Životní osudy Pavly Moudré*

Pavla Moudrá se narodila 26. ledna 1861 v Praze jako jediné dítě inženýra Františka Moudrého (1830-1899) a Eulalie Moudré, rozené Veselé (1833-1894). Vychovávána byla v prostředí Nového Města a vytvořila si silné pouto k rodině, zejména k matce, která byla ještě vychována německy, ale vyhranila se v uvědomělou Češku s typicky vlasteneckým cítěním. Matka vedla svou dceru k vnitřnímu prožívání religiozity, vodila ji do kostela sv. Štěpána, stejně jako do Stýblova knihkupectví na Koňském trhu.¹⁹⁶ Z matčina vlivu vyplynul pozdější celoživotní zájem o etickou stránku lidské bytosti, stejně jako snaha mnohostranného kulturního uplatnění. Školní vzdělání Pavla Moudrá získala mezi léty 1867-1877. Nejprve navštěvovala soukromou dívčí školu Marie Matildy Peškové, poté dívčí školu u P. Marie Snežné, dále městskou vyšší dívčí školu a ve studijním roce 1875-76 německou školu „U uršulinek“. Od útlého věku projevovala literární zájmy a tak neměla z přemístění na německou školu žádnou radost. Jazykovou bariéru překonala snáze než nechuť k výchovnému drilu a odpor k protičeským postojům.¹⁹⁷ Po roce tak z klášterního penzionátu, kde ostatně byla jedinou Češkou, vystoupila a přešla do soukromého ústavu B. Tasteho, aby se zdokonalila ve francouzštině. Zároveň se zabývala studiem zpěvu a mimiky, protože chtěla zkusit své štěstí v divadelním světě. Po studiích nastoupila do operního sboru, ale poznala, že v tomto prostředí úspěch neskldí. Věnovala se proto po nějakou dobu vychovatelské službě.¹⁹⁸

Mezníkem v jejím životě byl její první sňatek dne 15. června 1885 s Janem Muckem, spisovatelem známým tehdy pod uměleckým jménem Pavel

¹⁹⁵ SOkA Benešov, fond Pavla Moudrá; LA PNP, Pavla Moudrá, osobní fond, tamtéž jsou uloženy v některých pozůstalostech i dopisy odeslané (F. Bílek, J. Borecký, S. Čech, F. Herites, A. Heyduk, M. Majerová); dále ještě ÚA ČAV, fond Svatobor.

¹⁹⁶ K. KOVÁŘ, *Pavla*, s. 7.

¹⁹⁷ Vzpomínky na klášterní školu zaznamenala v knize Pavla MOUDRÁ, *Do rozmaru i do pláče*, Praha 1900, s. 13-28.

¹⁹⁸ K. KOVÁŘ, *Pavla*, s. 14.

Albieri (1861-1901). S tímto nadaným a plodným autorem povídek a črt se Moudrá odstěhovala do Muckova rodného města Jaroměře, aby mu pomáhala redigovat krajský týdeník *Ratiboř*. Roku 1888 spolu přesídlili do Hradce Králové, po roce se však rozešli a po dobrodružství prahnoucí Mucek odjel do Ameriky, kde spolupracoval s českou menšinou v Chicagu a kde později nešťastně zahynul pod koly vlaku. Jediné dítě, syn Pavel, zemřelo ve věku jednoho roku 15. února 1887 a tak si Moudrá odnesla z prvního manželství jedinou památku – podnět k samostatné literární práci.¹⁹⁹

Po odchodu manžela se začala angažovat v ženském hnutí. Její jméno je spojeno s časopisem *Lada*, který nesl podtitul *List pro zájmy českých žen a dívek*. Vydávala jej v první polovině roku 1889.²⁰⁰ Bohužel tato činnost jí přinesla více zklamání než radosti. Nepodařilo se jí získat dostatečný počet kvalitních autorů, narazila navíc na nedůvěru a nepochopení i v řadách českých spisovatelek. Sama Eliška Krásnohorská odmítla přispívat do časopisu, který by konkuroval jejím *Ženským listům*. Moudré se tak podařilo vydat dvanáct čísel a potom časopis postoupila nakladateli Karlu Vačlenovi v Mladé Boleslavi, kde jej začala redigovat Věnceslava Lužická. Zklamaná Moudrá opustila dočasně své feministické snahy a odjela do Ruska mezi volyňské Čechy, kde působila jako vychovatelka. V roce 1890 se těžce nemocná musela vrátit k otci do Prahy.²⁰¹

V devadesátých letech Moudrá začala systematicky pracovat v ženském, abstinenčním, antivivisekčním a mírovém hnutí, což obnášelo stovky článků, desítky přednášek a řadu knih na uvedená témata. Roku 1902 se provdala podruhé, a to za Antonína Karla Mrhu (1875-1947), vyučeného kožešníka, který měl v Neveklově na Benešovsku obchod se smíšeným božím. Přestěhovala se za ním do domku v Tábořské ulici s honosným názvem Obchodní dům Ant. K. Mrhy. Manžel měl smysl nejen pro podnikání, ale i pro společenský a politický život. Byl jedním z organizátorů Strany československého živnostnictva a obchodnictva na Benešovsku, kandidoval také do parlamentních voleb v roce 1911.

¹⁹⁹J. F. URBAN, *Pavla*, s. 17.

²⁰⁰ *Lada*, I (1889), č. 1 (6. ledna) – 12 (9. června)

²⁰¹ J. PÁNEK, *Pavla*, s. 217.

Na Benešovsku se na počátku století výrazně zapsala do dějin hnutí Volná myšlenka.²⁰² Krátce po vzniku České sekce Volné myšlenky v Praze v roce 1906 se ustavil Kruh přátel Volné myšlenky také v Benešově ovšem bez statusu spolku. V čele stál cestovatel Vilém Němec, který organizoval neformální schůzky, kde se diskutovalo o aktuálních veřejných událostech. První přednášku v Benešově na téma *Co jest Volná myšlenka?* přednesla Moudrá 20. října 1907 ve velkém sále hotelu Pošta. Soustředila se v ní na přiblížení základního programu Volné myšlenky, problematiku školství, výuky náboženství a odstranění klerikalismu ze škol, dožadovala se reformy manželství a společné výchovy chlapců a dívek.²⁰³

Moudrá se po většinu svého dospělého života potýkala s finančními problémy. Manželův obchod příliš nevynášel a spisovatelka tak musela do rodinného rozpočtu značně přispívat svými literárními honoráři. Ještě horší poměry nastaly za první války, kdy byl manžel povolán do armády a Moudré nezbylo než převzít péči o obchod. Ani v této době nepřestala literárně pracovat a zrovna v tento čas proklamovala svůj postoj k Rakousku vystoupením z katolické církve v roce 1915, za což byl na ni uvalen policejní dozor a musela se podrobit domovní prohlídce. Hmotné poměry rodiny se bohužel výrazně nezlepšily ani po skončení války.²⁰⁴

Své styky se spolky, v nichž začala působit v devadesátých letech, nepřerušila ani za pobytu v Neveklově, ani za pobytu v Olomouci, kde s manželem žila v letech 1919-1921. Navíc se na Moravě zapojila do místního ženského hnutí, vstoupila do redakce olomouckého *Československého deníku*, kde redigovala jeho *Ženskou hlídku*. Z Olomouce se vrátila do Neveklova již

²⁰² Hnutí Volná myšlenka bylo výrazem liberálního myšlení počátku 20. století. Jejím programem byla odluka státu od církve. Česká sekce je spojena především se jménem básníka Josefa Svatopluka Machara, který jí od roku 1909 předsedal. V roce 1915 byla rozpuštěna, tento osud ji pak potkal ještě dvakrát - během okupace a v padesátých letech. V roce 1924 se z Volné myšlenky vyčlenilo komunistické křídlo, jež se dále označovalo jako Svaz proletářských bezvěrců. V roce 1945 byla česká sekce obnovena pod názvem Svaz občanů bez vyznání, rozpuštěna pak v roce 1952. Další pokus o obnovu přišel v lednu roku 1990, ale právní nebo ideová návaznost na prvorepublikovou Volnou myšlenku chybí. Mezi léty 1905 – 1938 vycházel stejnojmenný časopis s podtitulem Časopis volných myslitelů českých. Z aktuálních studií k tématu této církve pro běžvěrce uveďme knihy: Josef HAUBELT, *Volná myšlenka hovoří*, Praha 1994; Antonín K. K. KUDLÁČ, *Příběh(y) Volné myšlenky*, Praha 2005.

²⁰³ Tamtéž, s. 224.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 223.

sama spolu s adoptivním synem Jaromírem Kulíkem.²⁰⁵ Její druhý manžel následoval příkladu prvního a odešel od své ženy do Piešťan, kde si zřídil nový obchod a žil s druhou ženou Růženu Mickovou, poprvé provdanou Kulíkovou. Tehdejší hmotné poměry spisovatelky byly značně neutěšené. Naději viděla v odchodu do Prahy, kde ve svých třiašedesáti letech ještě hledala práci, nutno říci, že marně. Roku 1927 se těžce zranila při pádu ve voze elektrické dráhy, kdy si zlomila nohu v kyčli. Česká veřejnost se konečně začala zajímat o bídu spisovatelky, částečně jí nějaké prostředky uvolnil spolek Svatobor a pomohl jí tím z nejhroší finanční krize. Necelá dvě poslední desetiletí svého života prožila v Domově osamělých žen v Praze – Dejvicích. Zde také 10. září roku 1940 zemřela.²⁰⁶

3. 2 Literární dílo Pavly Moudré

Dříve než se podíváme na veřejnou činnost, věnujme malou pozornost také spisovatelské kariéře Pavly Moudré. Svou náklonnost k divadlu vyjádřila dramatem *Lekniny* z roku 1918, v němž se pokusila o ztvárnění mezilidských vztahů zatížených válečnými událostmi. S divadelní hrou se ovšem neprosadila, nedokázala překročit teozovité, mimoumělecké prostředky. Úspěšnější byla v próze. Své prvotiny podepisovala jménem Olga Příbylová, publikovat je začala v časopisech. První knihu povídek a črt vydala v roce 1900 již pod vlastním jménem, podobně pokračovala v příštích letech.²⁰⁷ Projevovala se jako dobrý pozorovatel a psycholog drobných postav každodenního života, nepostrádala patřičnou dávku humoristického nadání. Pokud opustila bezpečné malé prozaické formy a pustila se do románu nebo dramatu, nemohla ale vyniknout nad průměr.

²⁰⁵ Syn Jaromír Kulík byl adoptován P. Moudrou-Mrhovou a A. K. Mrhou roku 1924. Byl vlastním synem Růženy Kulíkové, která se stala druhou ženou A. K. Mrhy. Rodinná situace byla značně komplikovaná, ale mezi bývalými partnery byly vztahy korektní. Manželství bylo rozvedeno Zemským soudem civilním v Praze 24. ledna 1928 kontumačně, z viny manžela.

²⁰⁶ J. PÁNEK, *Pavla*, s. 218.

²⁰⁷ Z drobných prozaických děl jmenujme: P. MOUDRÁ, *Rok dětství*, Praha 1911; P. MOUDRÁ, *Do dívčích let*, Praha 1913; trilogie P. MOUDRÁ, *Z dívčích let do plného života*, Louny-Praha 1936; nepřilíš povedený román: P. MOUDRÁ, *Ráj na zemi. Románek z mladé domácnosti*, Praha 1917; publikovala i knihy pro děti, které byly většinou zpracováním cizojazyčných předloh, z nichž nejznámější je zpopularizovaná myšlenka o ochraně zvířat: P. MOUDRÁ, *Krasavec Brok. Životopis, jak jej vypravuje psíček sám*, Praha 1907, 1932.

Výraznější a jistě trvalejší stopu po sobě zanechala v překladech. Ovládala výtečně několik světových jazyků a orientovala se v současné i klasické literatuře, což jí umožnilo překládat do češtiny autory zvučných jmen. Z angličtiny překládala Charlese Dickense, Waltera Scotta a Rudyarda Kiplinga,²⁰⁸ z francouzštiny Edmunda a Julese Goncourtovi, Julese Micheleta, Alfreda de Musseta, Henriho Rocheforta, z němčiny Berthu Suttnerovou, z ruštiny Petra Lavroviče Lavrova, a dokonce ze švédštiny Augusta Strindberga. Mimo beletristická díla se věnovala překladům spisů historických a filozofických.²⁰⁹

3. 3 Veřejná činnost na poli ochrany zvířat, v mírovém, teosofickém, abstinenčním a ženském hnutí

Ústřední postavení v jejím veřejném působení nicméně zaujímá činnost v ženském, antivivisekčním, abstinenčním a především mírovém hnutí. Tam můžeme nalézt skutečnou podstatu jejího obrodně křesťansky orientovaného světového názoru.

První dílo na téma ochrany zvířat z pera Pavly Moudré vzbudilo skutečný rozruch. Jednalo se o brožuru *Vivisekce* z roku 1909.²¹⁰ Vystoupila s ním žena, která se již dvě desetiletí angažovala s pražským Spolkem na ochranu zvířat, která viděla ve zvířeti němého přítele a požadavek na jeho ochranu byl pro ni imperativem. V díle shromáždila důkazy o špatném zacházení se zvířaty, o pokusech pod lékařskými skalpely. Její hlas byl v Čechách první, který se zapojil do rostoucího evropského antivivisekčního hnutí. Svá stanoviska měla možnost obhájit také na mezinárodním kongresu Světové ligy na ochranu zvířat proti vivisekci v Londýně v roce 1909 a v Curychu v roce 1912. Spolupracovala s rakouským spolkem Bund gegen die Vivisektion in Österreich a dalšími organizacemi. Na téma publikovala nemalé množství článků.²¹¹

²⁰⁸ V její pozůstalosti se nachází jeden dopis odeslaný roku 1904 samotným R. Kiplingem.

²⁰⁹ J. PÁNEK, *Pavla*, s. 219.

²¹⁰ P. MOUDRÁ, *Vivisekce. Úvahy o její ceně a prospěchu*, Praha 1909.

²¹¹ P. MOUDRÁ, *Podstata ochrany zvířat*, Brno 1912; v časopise *Prázdniny* vedla rubriku „Na ochranu němé tváře“ aj.

Další snahou Pavly Moudré byl systematický boj proti válce. Její stopa v dějinách českého mírového hnutí je nezanedbatelná a nutno říci, že k působení v něm se spisovatelka důkladně teoreticky připravila. Zнала současné proudy i historii pacifismu, nechávala se inspirovat především těmi autory, kteří vyjadřovali přesvědčení o absolutním míru mezi národy. Ve svých článcích na toto téma vysoce vyzvedla myšlenky Petra Chelčického, Jana Ámose Komenského, Lva Nikolajeviče Tolstého, Victora Huga a Rabindranátha Thákura. Syntézou mírového a feministického hnutí pro ni byla Bertha Suttnerová.²¹² Od počátku se zapojila do budování mírového organizace v Čechách. Lokální pacifistické spolky na českém území působili od konce 19. století, organizace s širší působností se rozvinula teprve v předvečer první války. Roku 1912 vznikla Mírová jednota v Brně a o dva roky později vznikla Chelčického mírová společnost v Praze. U zrodu té brněnské stála blízká přítelkyně Moudré Jindřiška Wurmová, pražskou společnost zakládala sama Moudrá.²¹³

Konkrétními činy v mírovém hnutí, za nimiž stála Moudrá, byly protiválečné manifestace a především dva sborníky mírových textů. Jednalo se o *Mírové čítanky*,²¹⁴ které sestavily Moudrá spolu s Jindřiškou Wurmovou z básní, próz a článků domácího i zahraničního původu, jejichž cílem byla obžaloba války. Jakmile vypukla válka, rakouská byrokracie potlačovala veškeré pacifistické snahy – téměř celý náklad sborníku byl zničen, články Pavly Moudré s mírovou tendencí byly zakázány a jí samotné byl přikázán nucený pobyt v Neveklově, odkud se nesměla vzdalovat.²¹⁵

Po skončení války její činnost v mírové hnutí samozřejmě neustala. Přednášela, psala, redigovala nově *Mírovou čítanku*. Jako předsedkyně

²¹² P. MOUDRÁ, *Humanitní a mírové snahy Petra Chelčického*, in: *Ze studánky vody živé*, Mladá Boleslav 1930, s. 186-191; P. MOUDRÁ, *Za světlem Komenského*, Praha 1933; P. MOUDRÁ, *Victor Hugo o Rýnu a dohodě francouzskou-německé. Pacifistická úvaha*, Praha 1923; P. MOUDRÁ, *Mystika v díle Rabindranathově*, in: *Můj odkaz světu*, Mladá Boleslav 1925, s. 152-169; P. MOUDRÁ, *Berta ze Suttnerů*, in: *Mírová čítanka II*, Jihlava 1914, s. 206-209; P. MOUDRÁ, *Apoštolka míru*, in: *Ženy a světový mír*, Praha 1923, s. 5-11.

²¹³ J. PÁNEK, *Pavla*, s. 220.

²¹⁴ P. MOUDRÁ - J. WURMOVÁ, *Mírová čítanka pro mládež*, Jihlava 1913; P. MOUDRÁ - J. WURMOVÁ, *Mírová čítanka II*, Jihlava 1914; doplněné vydání P. MOUDRÁ, *Mírová čítanka I*, Klatovy 1920.

²¹⁵ J. PÁNEK, *Pavla*, s. 221.

Chelčického mírové společnosti zastupovala nově vzniklý stát na mezinárodním kongresu v Londýně v roce 1922, předsedala veřejnému zasedání Mezinárodní ženské ligy pro mír a svobodu v Praze v roce 1929. Osvětové činnosti se nepřestala věnovat nikdy, ještě na sklonku svého života jezdila po českých městech, aby osvětlovala nezbytnost a smysl pacifismu.²¹⁶

Spolu s etickým důrazem na ochranu zvířat a požadavkem na sbratření národů věnovala Pavla Moudrá pozornost na obrodu člověka v souladu s teosofickým programem. Za hlavní obrodná hnutí považovala spiritismus a teosofii, na uvedená témata publikovala opět řadu článků.²¹⁷ Vypracovala dokonce jakousi vlastní teorii o novém člověku,²¹⁸ protože za palčivý považovala především problém výchovy. Takový nový člověk jde po cestě a: „*cesta nového člověka je vždycky proti proudu, nových lidí jest z počátku vždy jen hlouček. Druhý krok nového člověka bývá těžký a osudný. Je to náhlý pocit zoufalství a beznadějnosti, který se ho vzdává, když si byl uvědomil, že kroky po starých cestách jsou bludné a špatné. Odtrhl se od davu, s nímž dosud krácel a stojí nyní sám n cestě neznámé, bez vůdce i světla.*“²¹⁹ Idealistické ideje Pavly Moudré prolínají celým jejím dílem.

Mimo tyto hlavní obory veřejné činnosti se Moudrá zapojovala navíc do abstinenciho,²²⁰ vegetariánského a feministického hnutí. Stala se první českou ženou, která promluvila z kazatelny – stalo se tak v kostele sv. Mikuláše na Starém městě pražském v říjnu a listopadu roku 1927.²²¹

Za veškeré své snahy k ochraně a pomoci sociálně slabým byla na konci plodného života v roce 1936 odměněna cenou Československé akademie věd a umění. Svým nepřehlédnutelným dílem, desítkami článků a brožurek, bohatou přednáškovou činností přispěla značnou měrou v vybudování základů českého

²¹⁶ Přednášela na téma Válka a mír v Kutné Hoře 23. dubna 1928, dále například v Brně 12. prosince 1935 pronesla přednášku pod názvem Je pacifismus proviněním? Publikovala mimo jiné brožuru P. MOUDRÁ, *Válka a mír*, Praha 1920.

²¹⁷ P. MOUDRÁ, *Na obranu spiritismu*, Praha b.d.; P. MOUDRÁ, *Výhody duchovního života*, Nová Paka 1910; P. MOUDRÁ, *Obroda duše*, Bělá pod Bezdězem 1919; P. MOUDRÁ, *Poslání ženy ve světle teosofie*, Praha 1922; P. MOUDRÁ, *Tajemství a moc lásky*, Neveklov 1940; P. MOUDRÁ, *Mravní zásady spiritualismu v praktickém životě*, Praha b. d.

²¹⁸ P. MOUDRÁ, *Nový člověk*, Vídeň 1914.

²¹⁹ Tamtéž, s. 14.

²²⁰ Další z jejích brožurek: P. MOUDRÁ, *Alkoholism a žena*, Praha 1910.

²²¹ J. PÁNEK, *Pavla*, s. 222:

mírového hnutí. Nadčasovost jejích hlavních myšlenek, které se snažila uvádět v praxi, má trvalý význam i do budoucna.

Zcela ojedinělé místo v pozůstalosti Pavly Moudré zaujímá její bohatá korespondence. Mezi odesílateli převažují desítky, možná stovky historicky zcela neznámých žen, které se na spisovatelku obracely po přečtení některé z jejích knih. Žádaly ji o radu, odkrývaly jí svá srdce, popisovaly své složité rodinné situace. Tento soubor dopisů čeká stále na svého badatele, který by mohl pramen použít k jedinečné rekonstrukci krize rodiny na počátku 20. století.²²² Nás ovšem z celkem 1235 odesílatelů dopisů Pavle Moudré zajímá pouze jediný, respektive jediná. Žena s radikálnějšími názory než měla Pavla Moudrá, ovšem stojící v pozadí, žena pozorující. Anna Pammrová.

²²² Tamtéž, s. 229.

4. kapitola

Vzájemná korespondence Anny Pammrové s Pavlou Moudrou

Dostáváme se nyní k jádru předkládané diplomové práce. Vzájemnou korespondencí Anny Pammrové a Pavly Moudré, žen rozdílných osudů, ale podobného smýšlení, se zatím badatelsky nezabýval téměř nikdo. Drobné články jí věnoval Bohumil Jiroušek, který se věnoval především obrazu Otokara Březiny v této korespondenci, a velmi okrajově ji reflektuje Jaroslav Pánek ve svém článku o pozůstalosti Pavly Moudré.²²³ Ač je básník poměrně častým námětem těchto dopisů, není rozhodně jediným a vlastně ani prvořadým tématem, které by obě literátky spojovalo. Naopak, možná bychom očekávali mnohem častější zmínky o důvěrném příteli Anny Pammrové, než ve skutečnosti v dopisech stojí. Dokládá to opět již zdůrazňovanou samostatnost, možná spíše jistou samorostlost, Anny Pammrové, která samozřejmě bez básníkovy vlivu není, ale jeho vliv na ni napříště nesmí být přeceňován. Na důležitost tohoto korespondenčního souboru proto bylo vícekrát v „pammrovské literatuře“ upozorňováno, zejména kvůli vysokému počtu dochovaných dopisů, ale jeho kritický rozbor nebyl dosud plně realizován.

Korespondenční soubor čítá přes sedmdesát kusů dopisů a tři dopisnice, ke korespondenci patří i větší počet nedatovaných dodatků jako jsou záznamy z mediálních projevů, zapsané úryvky z knih v originálním jazyce a vlastní básně Anny Pammrové, které přikládala své přítelkyni do obálek.²²⁴ Známe jen dopisy odeslané Annou Pammrovou, přijaté listy bohužel chybí. Příčinou je již uváděná skutečnost absence osobního fondu literátky. Neznámá nám tudíž zůstává reflexe Pavly Moudré. O vnitřním světě Anny Pammrové však dopisy blízké přítelkyni hojně a pestře vypovídají.

Pro doplnění uceleného korespondenčního souboru může posloužit zlomek dopisů, který je uložen v Literárním archivu. Jedná se ale pouze o dva

²²³ B. JIROUŠEK, *Otokar Březina*, s. 114-117; B. JIROUŠEK, *Ještě jednou Otokar Březina*, s. 49-52; J. PÁNEK, *Pavla Moudrá*, s. 215-248.

²²⁴ Mediální projevy pochází zejména z válečných let, kdy Anna Pammrová dychtila po brzkém konci války a nejrůznější útržky „zaručených“ předpovědí pochybného původu jí dávaly naději. Srovnej SOKA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9.

dopisy Anny Pammrové a jeden fragment ze třicátých let²²⁵ a jediný dochovaný dopis, který napsala Pavla Moudrá své přítelkyni v roce 1917.²²⁶ Vzhledem k tak nízkému počtu dochovaných pramenů je výpovědní hodnota těchto zlomků minimální.

Korespondence byla zahájena v roce 1907 na základě impulsu vyslaného společným přítelem obou literátek – knězem Janem Maliarikem. Nezačaly si tedy korespondovat díky Otokaru Březinovi, jak uvádí Jaroslav Pánek ve svém článku,²²⁷ u něj jen Anna Pammrová hledala další informace o nové přítelkyni.²²⁸ Z nově získaného kontaktu měl básník radost a Anně Pammrové ho jen doporučoval. Zprostředkovatel nově vznikajícího přátelství Jan Maliarik je častým tématem prvních listů adresovaných do Benešova a i do blízkého Neveklova a v pozdějších letech také do Prahy – Dejvic, kde našla Pavla Moudrá své poslední útočiště v Domově osamělých žen. Jan Maliarik byl spojen s časopisy, do kterých od počátku století přispívala Anna Pammrová a rovněž Pavla Moudrá a právě jeho jako prvního našťěstí napadlo, že by si obě ženy mohly porozumět a spojit své síly pro společnou myšlenku.

Není znám bohužel první dopis,²²⁹ který si mezi sebou budoucí přítelkyně vyměnily, proto nemůžeme s určitostí říci, zda první řádky napsala Anna Pammrová nebo Pavla Moudrá. Pravděpodobněji iniciativnější mohla být Anna, byť jsme ji zatím poznali jenom jako do svého světa uzavřenou osobu, ale nezapomeňme, že v roce 1907 jí bylo necelých padesát let, její syn byl již téměř dospělý, s nedávnou ztrátou dcery byla vyrovnaná, zdálo se, že se jí konečně otevírá prostor k publikování a navíc podobně smýšlející ženy ve svém životě dosud potkávala jen sporadicky. Příležitost spojit své síly s Pavlou Moudrou, která již svůj knižní debut měla dávno za sebou a v kruzích teosofických,

²²⁵ LA PNP, Pavla Moudrá, osobní fond, inv. č. 39.

²²⁶ LA PNP, Otokar Březina, osobní fond, inv. č. 34/8, Pavla Moudrá Anně Pammrové 19. V. 1917.

²²⁷ J. PÁNEK, *Pavla Moudrá*, s. 225.

²²⁸ 6. listopadu 1907 píše Otokar Březina své přítelkyni: „*Měl jsem srdečnou radost z Vašich pražských styků. P. M. je známá teozofka, překladatelka, autorka dobrých, laskavých esejí, z nichž dýše poklid vykoupené duše. Přátelství její bylo by Vám posilou ve Vašem osamění. Napíšete mi o ní a p. Barthovi několik slov?*“ Srovnej dopis Anně Pammrové, O. BŘEZINA, *Korespondence I.*, s. 799.

²²⁹ První dopis nese datum 26. XII. 1907, ale z údajů v něm obsažených je patrné, že před ním si již minimálně jeden list literátky vyměnily. Srovnej SOkA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9.

vegetariánských a ženských spolků a časopisů patřila ke známým osobnostem, si ani samotářská Anna Pammrová nenechala ujít.

S malými přestávkami přetrvala korespondence až do roku 1940, kdy umírá Pavla Moudrá. Přestávkami míníme maximálně roční prodlevy mezi jednotlivými listy, zejména v posledních letech, přičemž zcela evidentně není korespondenční soubor zachován v úplnosti, jelikož se Anna Pammrová často odvolává na jiné dopisy z konkrétního data. Častou příčinou absence dopisů je i jejich ztráta během poštovní přepravy, mnohokrát Annou Pammrovou komentovaný problém předválečné pošty.

Frekvence odeslaných dopisů je nejvyšší v prvních letech trvání přátelství. Málokdy přesahuje pět kusů dopisů ročně, nejčastěji si literátky psaly ve čtvrtletní periodě. Během válečných let 1914 – 1918 se frekvence nápadně zvyšuje. Ve dvacátých letech kontakty polevují, nikoliv však zanikají, ve třicátých letech si stárnoucí spisovatelky vyměnily dva až tři dopisy ročně. V posledním odeslaném dopise Anna Pammrová Pavle Moudré dokonce vyčítá dlouhé odmlčení.²³⁰ Stále aktivní a angažovaná Pavla Moudrá bojovala za své ideály do konce života, byla to tedy ona, kdo mohl ještě častější výměně zabráňovat nedostatkem svého času. Nepravidelně se četnost dopisů zvyšuje vždy s plánovaným setkáním obou protagonistek. O osobní setkávání usilovala zejména Anna Pammrová.

Jazykem dopisů je téměř výhradně čeština. Pokud Anna Pammrová používá francouzštinu nebo němčinu, výjimečně angličtinu, jde pouze o glosy nebo přímé citace z původních cizojazyčných textů. Činí tak poměrně často, zejména v případech, kdy nezná přílehavého českého ekvivalentu nebo takový ekvivalent v češtině neexistuje. Může si být jistá, že jí Pavla Moudrá porozumí, ostatně ta ovládala všechny jmenované jazyky bravurně a v počtech překladů se jí Anna Pammrová rovnat nemůže. Podobné cizojazyčné vsuvky nejsou v dopisech literátů - navíc překladatelů - předválečné doby ničím neobvyklým.

Ač se postupem let literátky velmi sblížily, nepřestaly si v dopisech nikdy vykat. Ostatně ve všech známých dopisech Anna Pammrová přátelům

²³⁰ „Konečně jsem se dočkala důkazu, že jste mne škrtila ze své paměti.“ Tamtéž, 30. VI. 1940.

vyká, jen své sestře a neteři tyká. V osobním kontaktu možná někdy přešly přítelkyně k tykání, ale s větší pravděpodobností si i tehdy vykaly.

Písmo Anny Pammrové je úhledné, dobře čitelné. Často používá u podstatných jmen počáteční velká písmena, což jen dokazuje její německé vzdělání. Interpunkční znaménka užívá zcela svévolně, výjimkou není souvětí na několik řádek bez jediné čárky. Libuje si ve zkratkách jmen osob nebo jmen časopisů a dalších literárních tvůrců, tato záliba značně ztěžuje porozumění. Nejednou z nepodstatného písmenka vyjde najevo, že se jedná o dosti zásadní osobu. Obálky jejích dopisů se nedochovaly. Oslovení své přítelkyně nadepisovala hned do záhlaví dopisů, nejčastěji se objevují *Vzácná přítelko*, *Milovaná přítelkyně*, *Milá a dobrá paní*, *Milovaná Pavlo*, *Nezapomenutelná Pavlo* nebo *Drahá duše*. Zajímavé bývá i datování a místa, kde Anna Pammrová své listy psala – jak jsme ji již poznali, nepřekvapí nás datace *v den letního slunovratu 1917*, *v měsíci kvetoucích růží a zralých jahod 1931*, *Žďárecké lesy 25. II. 1909* nebo „*Za polárním kruhem*“ *6. I. 1915*. Nakonec se Anna Pammrová podepisuje rozmáchlým tahem, někdy i po okraji poslední stránky, jako *Anna P.* nebo celým jménem, několikrát také jako *Antieva*.²³¹

Styl jejích dopisů lze snad nejlépe charakterizovat slovem ironický. Anna Pammrová, založením spíše pesimistka, vkládala do každého dopisu svou bolest, svůj osud a své touhy o obrodu člověka a tak není divu, že celkový charakter dopisů je spíše neradostný. Byla však zároveň schopná psát s velkým vtipem, dokázala ironizovat i sebe, nikdy neurážela svou přítelkyni, ač si s ní nejednou dovolila nesouhlasit v dosti zásadních otázkách svého životního názoru. S postupujícím stářím se skepticismus a ironičnost jejího stylu ještě vyostřují, nikdy se necítila pochopena kulturní obcí ani většinovými čtenáři, ve stáří se k nepochopení přidávají navíc pocity zneuznání. Na jednu stranu v posledních letech projevuje stále neobyčejnou mentální bystrost, snahu o sledování evropské i české kulturní scény, v pozadí však prosvítá její únava z prohraného (?) boje, v dopisech se často propadá ve vzpomínkách do dřívějších

²³¹ Jako Antieva je podepsána např. v dopise z 1. III. 1915, dva roky před vydáním prvního knižního titulu.

let, žije z dávných přátelství, mytizuje obraz svého básnického přítele. Samozřejmě si i ona občas postěžuje na zdravotní problémy. V již zmiňovaném posledním odeslaném dopise své dlouholeté přítelkyni napíše: „*Někteří z mých hostů si myslí, že tu mám ideální život. Mám dva domy a posluhovačku – arcipitomou, která nikdy nepřijde, když nejvíce ji potřebuji. – Prsty vypovídají při psaní a...všechny schopnosti k pravému²³² životu byly už dávno podlomeny. Nabídnutá pomoc přišla již pozdě. Sny o vystižném, zářivém, silotvorném díle mizí v kouři a bouři: Civilisace dělá z lidí rozbiječe ráje.*“²³³ Hmotné poměry osmdesátileté literátky se již konečně stabilizovaly, ale sen o velkém díle už zůstane pouze snem – síly na jeho realizaci jí už nestačí.

4. 1 Osobní setkání Anny Pammrové s přítelkyní Pavlou Moudrou

Přes třicet let trvající intenzivní korespondence mezi dvěma spisovatelkami byla umocněna několika osobními shledáními obou protagonistek. Nebylo jich tolik, jak bychom očekávaly od tak úzkého vztahu, ale nezapomínejme na odpor Anny Pammrové k cestování všeho druhu. Pokud nemusela, nevycházela ani do blízkého Žďárce, kde byla nejbližší pošta, obchod a další nezbytné služby, na vlak se muselo ale až do Tišnova.

Argumentovala tak i při přípravách na první osobní setkání se svou novou korespondenční přítelkyní: „*Abych nepromeškala příležitost Vás spatřiti, nebylo by mi obtížno čekati Vás na nádraží. Ale – ovzduší Tišnova působí na moji mysl, zvláště po únavné práci anebo probdělé noci, hrozně. Ničeho bych s Vámi tam neužila; a nepoznala by jste mne, co vlastně jsem a co k Vám cítím. Kvas cestovní kazí veškerou přátelskou harmonii. A o ostatním ani nemluví. Nejraději bych Vás uvítala ve své poustevně...*“²³⁴ Neudiví nás proto, že k prvnímu setkání Anny Pammrové a Pavly Moudré došlo přímo na její samotě a

²³² Podtrhla A. P. Všechna podtržená slova dále jen A. P.

²³³ Anna Pammrová Pavle Moudré, 30. VI. 1940, SOkA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9.

²³⁴ Tamtéž, 6. IX. 1908.

dlouhou cestu tak musela podniknout Pavla Moudrá. Ta však byla na cestování zvyklá.

Poprvé se tedy spisovatelky shledaly na konci měsíce září v roce 1908, po půlroku trvajícím dopisovým přátelství, kdy se stačily poznat jen okrajově. Pavla Moudrá, stále angažovaná a zaneprázdněná, se mohla zdržet pouze přes noc, kterou celou strávily v družném hovoru. Anna Pammrová byla šťastná – byla si jista, že našla spřízněnou osobu a tak v celé polovině následujícího dopisu vyjadřuje vřelé díky a nejrůznější poklony Pavle Moudré: *„Když jsem se ráno vrátila ze Žd., nevěděla jsem, byla-li to skutečnost, nebo jen sen, že jsem pod svojí střechou hostila dobrou, krystalisovanou bytost. Těch pár hodin, co jste v mých prkenných zdech pobyla, nestačily k tomu že bychom se byly mohly pustiti do vážného řešení oné temné otázky. A – byl-li náš chvatný, nesouvislý hovor jen preludiem k tomu?...?...Byl to nesmělý počátek řeči na jejíž zakončení náš pozemský věk sotva stačí. (...) Máte v sobě opravdu cosi tak mile třepotavého a při tom sdílíte moji touhu setřásti se sebe všechno těžkopádné, zemité.“*²³⁵ Od té doby začala Anna Pammrová své přítelkyni plně důvěřovat a také k ní pociťovat důvodný obdiv a respekt. Pokud to bylo jen možné, připomínala stále Pavle Moudré, že je u ní vždy vítána a pokud z nějakého dalšího plánovaného setkání sešlo, nezastírala rozhořčení. Sama se však nikdy na návštěvu své přítelkyně nevydala.

K druhému setkání mezi přítelkyněmi došlo až na podzim roku 1910. V létě 1909 měla znovu Pavla Moudrá zavítat do žďárecké samoty, ale pro přílišnou zaneprázdněnost domácími pracemi a vlastními návštěvami, setkání nestihla. Annu Pammrovou to mrzelo: *„Je mi tolik třeba styku s lidmi oduševněnými, ale osud mi toho nikdy nedopřeje v té míře, jak bych si přála. A tím stálým zřikáním se všeho, co niterný vzrůst podporuje, stávám se malomyslnou a nedůvěřivou. A ostatně – nevykoná-li člověk něco cenného do padesáti roků – co potom?“*²³⁶ Pocity osamělosti provázely Annu Pammrovou po celý život, ač svou samotu tolik obhajovala a považovala ji za jediný luxus, který

²³⁵ Tamtéž, 11. X. 1908.

²³⁶ Tamtéž, 1. VIII. 1908.

si dopřává: „*Avšak co těch četných návštěv se týče, jste opravdu hodna závidění: je vidět, mají Vás lidé velmi rádi, a nejste odsouzena čekatí marně, jako já, rok co rok na nějakou příbuznou duši.*“²³⁷ Na podzim roku 1910 už ale bylo další setkání přesně naplánované a tentokrát nic nezabránilo jeho uskutečnění. Pavla Moudrá chystala přednášku o buddhismu v nepříliš vzdálené Bystřici nad Pernštejnem a proto si nenechala ujít vzácnou příležitost spojit svou osvětovou činnost s návštěvou přítelkyně.

Pravděpodobně 1. října zavítala tedy Pavla Moudrá opět jen na jeden den na Tišnovsko – shledání proběhlo ale přímo v Tišnově, protože přeprava na dvanáct kilometrů vzdálenou samotou by zabrala příliš mnoho drahocenného času. Musela to respektovat i Anna Pammrová. O měsíc později vyjádří své přítelkyni opětovné díky za návštěvu svým typickým svérázným způsobem: „*Měla jsem Vás na paměti celou cestu a vždy se vracela otázka: proč bytosti, které sobě rozumí musí žít odloučeně, v nemožnosti vykonati náležitě své pozemské poslání. Objeví-li se v mé blízkosti náhodou taková vytoužená, spřízněná duše (jako př. Vy!) zmizí opětně dříve než se mohu rozehráti, vzpamatovati a z přítomnosti její patřičně se těšiti.*“²³⁸

Zajímavá je skutečnost, že zmínky o návštěvách Pavly Moudré se vůbec neodrážejí v deníku Anny Pammrové. Deník je více zrcadlem jejích myšlenek než událostí z každodenního života, ale očekávali bychom, že taková podstatná událost si zaslouží alespoň stručného záznamu. Jedinou zmínkou o blízké přítelkyni v deníku tak zůstává záznam ze 14. ledna 1908 - tehdy spisovatelku ještě neznala osobně, kde je lakonická poznámka: „*Došlo několik řádků od Pavly Moudré, ale nepřinesly žádané informace.*“²³⁹ Více zde o Pavle Moudré nestojí ani slovo, už vůbec ne o jejích návštěvách.

Další rekonstrukce společných setkání už nemůže být tak přesná. K několika dalším letním návštěvám na žďárecké samotě pravděpodobně došlo, ale v kterých měsících proběhly, nemůžeme s jistotou tvrdit. Pravděpodobně na začátku podzimu roku 1912 opět Pavla Moudrá zavítala na návštěvu. Zcela jistě

²³⁷ Tamtéž, 24. VII. 1910.

²³⁸ Tamtéž, 1. XI. 1910.

²³⁹ A. KŘEMENOVÁ, *Anna*, s. 175.

se pak společně setkaly v Brně na počátku května roku 1913, což je výjimečné už jen tím, že se Anna Pammrová do moravské metropole vydala. Byla to doba, kdy obě věřily v úspěch společného projektu – nového časopisu, který neměl zcela jasně vymezenou koncepci, s největší pravděpodobností mělo jít o esperantskou verzi časopisu *Kosmická žena*, který Anna Pammrová měla redigovat. V Brně se setkaly jen krátce, Anna zůstala přes noc, přespala u Jindřišky Wurmové, blízké spolupracovnice Pavly Moudré na poli mírového hnutí. Před první válkou to bylo asi poslední setkání obou přítelkyň, během války je jejich korespondenční kontakt stále častější, ale k shledání nedošlo. Během válečných let si poskytují vzájemně útěchu – Pavla Moudrá zůstala bez manžela, Anně Pammrové utekl syn.

V žádném z pozdějších dopisů se již neobjevuje reflexe proběhnuvšího setkání, což však neznamená, že během let 1918 – 1940 k žádnému nedošlo. Častěji můžeme narazit na vyjádření zklamání nad neskutečnou návštěvou, určitě měla kupříkladu Pavla Moudrá přijet v létě roku 1931, kdy vše bylo opět přesně naplánované.

K osobním setkáním obou protagonistek tak docházelo spíše výjimečně, s jistotou víme o pěti návštěvách. Během více než třicetiletého přátelství se viděly maximálně desetkrát, což je možná příliš nadhodnocený odhad. Nikdy spolu nepodnikly žádnou cestu, výlet, jejich vztah tak rostl do krásy zejména díky intenzivnímu dopisovému kontaktu. Neprožívaly spolu každodenní starosti, přesto i ony se v korespondenci odrážejí. Možná právě díky odloučenosti, neochotě Anny Pammrové kamkoliv nepohodlně cestovat, je jejich vzájemná korespondence tak bohatá na množství zaznamenaných myšlenek, událostí a vjemů. Nemohly-li se spřízněné duše vidět tak často, jak by si přály, alespoň si tedy dopisovaly.

4. 2 Vývoj vzájemného vztahu spisovatelek a rozdílnost jejich povah

Ještě než se podíváme do obsahu dopisů Anny Pammrové, zastavme se na chvíli u srovnání povah obou spisovatelek a vývoje jejich vztahu. Od počátku

jejich vzájemných kontaktů pocítovala Anna Pammrová respekt k činnosti Pavly Moudré. Ona pro ni představovala prakticky založenou osobnost, která navzdory nebo naopak díky své citlivosti, dokáže realizovat bez zbytečných průtahů své dobré myšlenky. Obdivovala se její rozsáhlé veřejné činnosti. Uznávala plně její aktivity v mírovém hnutí, které obnášely poměrně náročné cesty do zahraničí. Aktivita Pavly Moudré ostře kontrastuje s pasivitou Anny Pammrové. Ta se snažila svou myšlenku prosazovat jiným způsobem, očekávala, že kulturní obec ji přijme, aniž by ji kdokoliv z vůdčích literárních osobností znal osobně, aniž by kdykoliv navštívila Prahu. Chtěla změnit svět stejně jako Pavla Moudrá, ale to vše působením ze své samoty ukryté hluboko v lesích. Chtěla změnit svět tím, že změnila sebe.

Když se sama srovnává se svou přítelkyní, domnívá se, že jejich povahy jsou si v mnoha směrech podobné: „*Proč jsem Vás drahá neseznala před dvaceti roky? – tehdy ovšem myšlenka má byla ještě příliš nezralá, ale bylo více tvůrčího žáru (...) Tenkrát mi bylo třeba nejvíce lásky a zajisté také Vám, vždyť jste právě tak niterně založena! (...) Podivná shoda temperamentů zcela odlišně vyvinutých...*“²⁴⁰ O podobnosti povah v mládí mluví Anna Pammrová ještě několikrát, nikdy ovšem neopomene připojit poznámku o hořkosti svého osudu. Takto chválí vzpomínky Pavly Moudré na dětství, které vyšly v drobné knížečce v roce 1912: „*Dávno jsem ji s chutí přečetla a myslím na Vás stále, kterak jsme si v oné době niterně byly podobny. A přec jak rozdílný byl osud každé z nás!*“²⁴¹ A ještě jednou se vrací k podobnému ustrojení jejich povah, v jednom z dopisů z válečných let, kdy se navzájem podporovaly, aby nepropadaly chmurným myšlenkám: „*Ale chronická deprese není možná u povah jako je Vaše a moje: pocházíme obě z rodičů nervově nevyčerpaných a máme tudíž vzdor zralosti věku fond reflexe. A vůle k dalšímu postupu na vytčené dráze udržuje nás ve stadiu vzrůstu, přese vše, co nás kdy podlomilo nebo k zemi tlačilo. Věřím, ba jsem přesvědčena – že máme ochránce a iniciátory na vyšší úrovni, kteří nás nespouští ze zřetele.*“²⁴²

²⁴⁰ Anna Pammrová Pavle Moudré, 14. I. 1912, SOkA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9.

²⁴¹ Tamtéž, V zasněženém lese 23. I. 1913.

²⁴² Tamtéž, 22. VIII. 1915.

Nejplastičtější obraz o povahách a přístupu k životu obou přítelkyň podává opět sama Anna Pammrová, unavená nekončící válkou, nešťastná, že se jí nedaří v literatuře tak, jak by si přála: „*Téměř denně vzpomínám Vaši výkonnosti a sebe obviňuji z netečnosti. Bez ustání chci něco neobyčejného vybudovati, ve skutečnosti však dřepím na témže bodu: v jedné ruce motyku, v druhé péro. Čím více žívím nadšení, tím větší kolem šero. Zatímco Vy čile zaséváte živým slovem v mladé hlavy obrodné myšlenky, jsem já svoji karmou nucena hrbiti stále páteř nad hroudou a zasévatí hrách atd. bez ohledu na všechny „světotvorné“ sny...*“²⁴³

Proč Anna Pammrová nerealizovala své ideály také tak, jak to činila Pavla Moudrá? Může se nám zdát, že se příliš lacině vymlouvá na své karmické zatížení, že cokoliv do čeho se pustí, dopadne s nezdarem. Předpoklady pro veřejnou činnost měla téměř stejné jako Pavla Moudrá – znala světové jazyky, byla sečtělá, měla jasnou koncepci. Chyběla jí snad jen potřebná dávka štěstí? Ale nebyla by to Anna Pammrová, která by se snažila o popularizaci za každou cenu. Její povaze bylo zkrátka vlastní jít vždy po té strmější a užší z dvou možných cest, její dílo mělo být určeno menšinovému okruhu čtenářů.

Existuje více aspektů, které obě ženy spojovaly, než těch, které by je rozdělovaly. Obě poznaly zkušenost rozvodu, obě byly matkami. Byly podobně senzitivní. Četly stejné knihy, uznávaly stejné vzory. Pavla Moudrá ale náležela více do veřejného života, dokázala se zorientovat a vlastně i uplatnit ve světě literatury, který si vybrala za své poslání. Byla realistkou a Annu Pammrovou v některých jejích utopistických vizích krotila. Ke své přítelkyni zajisté pociťovala obdiv, ona by nikdy nedokázala žít tím osamoceným životem. Na rozdíl od ní Anna Pammrová představuje pasivní element, zahleděný a obrácený do sebe samého. Takový ale byl skutečný temperament „bojovné“ feministky.

4. 3 Osobnost Anny Pammrové v korespondenci

Společné zájmy obou literátek dávaly prostor pro neutuchající diskusi o rozličných tématech. Vůbec nejčastějším tématem, ke kterému se Anna vyjadřuje

²⁴³ Tamtéž, 20. IV. 1918.

je bezesporu její vlastní literární tvorba. Právě povolání k slovesnému umění považovala Anna za to první, co ji s přítelkyní spojilo. Vzhledem k tomu, že se pohybovaly v okruhu stejných časopisů, znaly stejné osoby, vydavatele i redaktory, byť v Annině případě často jen skrze dopisy nebo vlastní články konkrétních osob, v případě Pavly zpravidla osobně. Tento okruh osob se tak stává druhým nejčastějším námětem Anniných dopisů, kdy se přítelkyně dotazuje na její názory a zkušenosti s tou či onou osobou. Fungovaly pro sebe jako kritičky, do přílohy dopisů vkládaly své brožurky. Anna nikdy neopomněla dílo Pavly Moudré pochválit. Nezanedbatelnou roli hrála Pavla rovněž jako zprostředkovatelka mezi od Prahy na hony vzdálenou Annou a redaktory patřičných časopisů či nakladateli. Výjimkou nejsou Anniny žádosti o zprostředkování překladu.

Dalším okruhem, ke kterému měly obě co říci, bylo dění kolem ženského hnutí. Zatímco Pavla se do něj aktivně zapojovala, Anna spíše nacházela jen kritická slova na adresu Boženy Vikové – Kunětické nebo Františky Plamínkové a na obsah většiny článků ženských časopisů. Proto se v dopisech znovu a znovu vrací ke svým svérázným úvahám o ženě. Zpravidla obrodu ženského pokolení spojuje i s obrodou světa od nánosů civilizace, pouští se tak i do kritiky společenského řádu. Neméně kriticky působí i její reflexe politického, kulturního, zejména literárního, dění na evropské a české scéně. Do pozdního věku byla čtenářkou novin, měla zájem o politický vývoj válečné i poválečné Evropy a není výjimkou, že předpověděla budoucí vývoj situace.

Rozepisuje se také o aktuálních knihách, které jí oslovily. Mnohokrát opisuje celé pasáže, doplňuje je svými názory na autora. Jejímu bystrému oku neunikne žádná nejasnost v podstatě myšlenky autora.

Nejednou se sama vymezuje vůči současným směrům. Ač se pohybuje mezi teosofy, nepokládá se za čistou vyznavačku teosofie. Zdůrazňuje stále vlastní názorovou nezávislost, ač přiznává ovlivnění východní spiritualitou. Bez zajímavosti nejsou ani její postoje k náboženství a názory na křesťanství a osobnost Krista.

Zvláštní místo v dopisech zaujímají nepočetné zmínky o Otokaru Březinovi, má pro něj výhradně jen slova chvály a úcty. Výjimečně se věnuje jeho hodnocení, má to být on, kdo připravuje svým dílem půdu pro její éru.

V neposlední řadě jsou dopisy nedocenitelným zdrojem informací o každodennosti spisovatelky. Naštěstí i ona má potřebu se svěřit důvěrné přítelkyni s tím, co prožila, kdo ji navštívil, jakou úrodu přinesla zahrada, co jedla nebo častěji jak spíše měla hlad. Rozepisuje se o sousedství s rodinou Havlových, o vztazích s bývalým manželem. Překvapivě málo se zmiňuje o svých dětech a své roli matky, ve které, jak se domnívala, selhala. Dokonce se několikrát dostala i k otázce vlastní sexuality, což u ní musíme považovat za projev neskonale důvěry k adresátce dopisu. Hojnost zmínek o každodenních událostech nepříliš úspěšné literátky v prvních desetiletích dvacátého století činí z Anniny korespondence ještě cennější pramen.

Podívejme se nyní podrobněji na jednotlivá témata, kterým Anna věnovala pozornost a pokusme se skrze ně přiblížit její svérázné a osamělé duši.

Věčné pochybnosti o vlastním literárním díle Annu trápily až do konce jejích dní, ale zvláště citelné jsou v prvních letech, kdy si s Pavlou Moudrou korespondovala. Svěřovala se přítelkyni proto, že i ona zažila momenty nepřijetí: *„Kdybych onu knihu napsala (což v stávajících poměrech jest nemožným) nikdo to neuveřejní. Musela bych to vlastním nákladem vydati, a k tomu prostředků nemám. Zasáhla bych ráda činně do dnešního duchobití, ale vrozená moje poctivost nedovoluje mi přizpůsobit se životní komedii dnešní kulturní ženy.“*²⁴⁴ Do doby, než se jí podařilo vydat u klatovského Cyrila Höschla první knihu, nevěřila ve svůj úspěch. Byla zvyklá na to, že rukopisy, kterými obesílá nakladatelství, se jí nevracejí, ani se nedočkají zveřejnění a když už se vrátí, tak s patřičným odsudkem: *„Redaktorka „Neues Frauenleben“, doktorka Philosophie nota bene! mi tyto dny vrátila článek „die Entweiblichten“ se stereotypickou poznámkou „da es sich nicht zur Veröffentlichung in unserer Zeitschrift eignet“- Rukopis páchne tabákem, z čehož soudím, že to měli v rukou muži. (...) Nejsem tak naivní domnívati se, že mne budou následovati tito ve všech vzdělávacích*

²⁴⁴ Tamtéž, 25. II. 1909.

ústavech vyrobení automati, chci jen aby myšlenka moje v zájmu budoucího pokolení mohla býti zachráněna před zánikem. Není jen tak ledabyly jarmareční, stála mnoho slz a krve.“²⁴⁵

Snažila se, jak jen jí umožňovala její situace, zajistit alespoň nepatrný zdroj příjmů z překladů. Takto žádá Pavlu Moudrou: „*Neodvažuji se Vás obtěžovat prosbou, zdali byste mi mohla zaopatřiti (jen tak příležitostně, nechci zbytečných starostí Vám ukládati!) u některého známého nakladatele menší práci překladatelskou z němčiny nebo franciny. Můj hoch zná dokonale český pravopis – pracoval by se mnou.*“²⁴⁶ Příležitostně se to skutečně podařilo,²⁴⁷ ale Annina radost byla zkalena – trvalo dlouho než vůbec překlad vyšel, honorář nedostala ani po roce, jedinou odměnou bylo patnáct exemplářů, při jejichž prodeji v Brně syn František utržil 3 K. I tehdy se Anna obrací na přítelkyni, protože neví, jak takovou situaci řešit. Pokud si Anna nebyla jistá svým umem, překlad odmítla, jako v případě, kdy jí Pavla Moudrá rozjedнала možnost překládat moderní francouzskou poezii.

Obratem v literárním směřování Anny se stala její orientace na moravské redakce časopisů a nakladatele od roku 1911. Tady poznala několik lidí více nakloněných její myšlence a dočkala se dokonce krátkého samostatného redigování přílohy časopisu. Jednalo se o přílohu brněnské *Vesny*, která dostala název *Kosmická žena*, vycházela jednou měsíčně.²⁴⁸ Na krátký čas dostala Anna prostor pro publikování, sledovala dychtivě přijetí „svého“ plátku, ale brzy se objevily první finanční potíže a kdyby bývala chtěla udržet časopis při životě na vlastní náklady, nenašla by patřičný počet odběratelů. „*V Praze prý byla moje příloha přijata buď s naprostou lhostejností nebo s cynismem. Vynasnažím se být více populární, snad tím hůře. V příštím čísle mám stat', která snad bude*

²⁴⁵ Tamtéž, 24. VII. 1910.

²⁴⁶ Tamtéž, 11. X. 1908.

²⁴⁷ Jednalo se s největší pravděpodobností o již zmiňovaný překlad knihy Camilla Flammariona *Výlety do nebe*, kterou vydalo nakladatelství Tuček a Hejda.

²⁴⁸ Přílohu se nepodařilo udržet při životě ne více než dva roky, vycházet začala od roku 1913. O obsahu *Kosmické ženy* se můžeme pouze domýšlet podle informací, které podává Anna Pammrová ve svých dopisech, neboť její výtisky se nezachovaly ani v Moravské zemské knihovně v Brně, ani k Knihovně Národního muzea. Anna se orientovala na vesnické čtenářky, její pohrdání učenými měšťskými slečnami bylo patrné. Finanční podporu poskytli lidé z okruhu časopisu *Nový člověk*, jmenovitě pan Pelcl a manželé Jíchovi.

účinkovat na posměváčky jako sprcha.“²⁴⁹ Po více než ročním zanícení pro věc hodnotí Anna situaci slovy: „*S Kosmickou ženou jsem na rozpacích, zda mám či nemám pokračovati. Pouze u inteligentních venkovských čtenářek nalézám pochopení. Šlo by to, kdybych mohla přinášeti více belletrie. Vesna nevymaní se as nikdy z původní ubohé bezsměrnosti.*“²⁵⁰

Spolu s obdobím redigování *Kosmické ženy* se Anna věnovala zcela vážně úvahám o založení kolonie po vzoru tolstojců. Podporoval ji klatovský nakladatel Cyril Höschl, s nímž se seznámila díky brněnským kontaktům. Mezitím začala válka a Anna téměř v každém listě vykresluje ideální obraz takové mírové kolonie: „*A nevstrčí-li do toho zloduch své drápy – chci sehnati někde schůzi, kde by se vyjednal konečně projekt kolonie. (...) Mám plány až příliš odvážné, že by je hloupý považoval za bláznovství a chytrý za humbug. Navrhuji totiž koupiti velkostatku v kraji mi dobře známém (u Mor. Krumlova) na splátku. (...) Chci přece zavést jiný způsob žití a odpadne-li luxus panstva, nezřízený život úřednictva ap., nesmyslné výdaje za zbytečné stroje, zřídí-li se v zámku i po lesích letní byty, penzionát pro děti zámožných rodin ap. musí přece statek vynésti mimo úroky rovněž i normální splátky. (...) Přijdou i podílníci, kteří mohou býti jako mimořádní členové přijati a naturáliemi placeni: máslem, mlékem, ovocem a podobnými výrobky počítanými za minimální cenu při nejlepší kvalitě. Jen pro řádné dle daných stanov žijících s námi členy by muselo být zřízeno stálé obydlí. (...) Celou brožuru musela bych sepsati...*“²⁵¹ Idea kolonie ji držela po dobu několika let, sbírala po lidech jí nakloněných členské příspěvky, opravdu vážně uvažovala o prodeji domku a pozemku. Pavla Moudrá rozhodně musela přítelkyni v jejích vzletných ideách krotit. Skutečně nebylo v Anniných silách zrealizovat jediný konkrétní krok, snad se pohybovala v okruhu blouznivců, kteří byli schopni nadšení, ale serióznost bychom u nich hledali marně. Veškeré úvahy o kolonii končí v roce 1922, kdy s finanční podporou Otokara Březiny postavila nový zděný domek na vlastním pozemku.

²⁴⁹ Anna Pammrová Pavle Moudré, 24. II. 1913, SOKA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9.

²⁵⁰ Tamtéž, V lese 26. VI. 1914.

²⁵¹ Tamtéž, 25. XI. 1913.

Od válečných let začala Anna hledat podporu u již zmiňovaného Cyrila Höschla. Setkali se v Brně, na samotě Annu navštívil v srpnu roku 1916, kdy se pravděpodobně dohodli, že Anně vydá knihu. Sprádali plány na další časopis, který měl být „*tendence naturalisticko-spiritualistické*“;²⁵² nakladatel Anně chtěl svěřit redaktorskou roli. Anna si ve vztahu ke klatovské skupině prošla opět obdobím obdivu, vděku a nakonec vyzrání. Ačkoliv právě Höschl vydal tři z jejích knih, Anna v pozdějších dopisech žehrá na výše honorářů, za třetí knihu dostává zapláceno jen knihami: „*P. Höschl v každém téměř dop. akcentuje svoji finanční tíseň – moji činnost platí pouze knihami (těch zde králíkům a veverkám odprodati nemohu – lidem selským rovněž ne)*“.²⁵³ S rodinou Höschlových spolupracovala do dvacátých let, čtvrtou knihu vydává už v Brně. Ale neopomíná se Pavly Moudré pravidelně dotazovat, jak se zkrachovalému nakladateli vede: „*K jakým koncům dojdou Höschlovi svým podnikáním, tušila jsem hned tenkrát, když opustili Klatovy. – Není mi osud té rodiny lhostejný, a prosím, zbývá-li Vám volná chvílka, o krátký popis, jak se v té trapné situaci slávychtivé duši pí. H. spekuluje*“.²⁵⁴

Od doby, kdy začaly Anně vycházet knihy, věřila v efektivnější šíření svých myšlenek. S napětím vždy očekávala přijetí nového díla, ale postupně uvykla, že poklidnou hladinu literárního rybníčka její výkřiky nečeřily s takovou razancí, jak by si přála. Setkala se spíše s nezájmem nebo odsudkem, než s přijetím. Pavla Moudrá sledovala i za ní recenze. „*Alfa má mnoho kazů, vím to. Ale pražštinou celá nasáklá recensentka nejméně je povolána souditi moji myšlenku. Ani mi nenapadne kdy polemizovati s tímto druhem „povolaných“ literátů. Alfa je pouze pokusný balonek a baví mne ten bzukot vyplašeného hnízda. Víam, s kým příště se musím utkati. „Není to kniha pro každého“ řekl Ot. Březina, jemuž celý postup od let již znám*“.²⁵⁵ Po vydání druhé knihy přiznává, že bez finančních prostředků od přítele básníka by jí nic nevyšlo: „*Nečekám od*

²⁵² Tamtéž, 18. VIII. 1916.

²⁵³ Tamtéž, 18. IV. 1925.

²⁵⁴ LA PNP, Pavla Moudrá, osobní fond, inv. č. 39, fragment nedatovaného dopisu

²⁵⁵ Anna Pammrová Pavle Moudré, V den letního slunovratu 1917, SOkA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9.

*liter. kritiky ničeho. Zním to. Odbudou „Pamateřství“ jako „něco předpojatého“ – několiká řádky. (...) Alfa i Pamateřství vyšlo za peníze, jež mi poskytl Ot. B. Mohla jsem dotyčný obnos za války jinak utratiti.“²⁵⁶ Od přítelkyně očekávala také pravdivý názor, jako v případě třetí knihy *Cestou k zářnému cíli*: „Tuším, že některá místa z novější mé publikace nebudou ani hledisku Vašemu blízká. Řekněte mi otevřeně svoje mínění. Pokračování této mé Cesty v nepřístupný terén mám dosud v zásuvce.“²⁵⁷*

Stejně jako fungovala Anně Pavla Moudrá jako jeden z prvních čtenářů a kritiků, snažila se i Anna sledovat veřejné a publikační snahy přítelkyně. Literární produkce Pavly Moudré byla ovšem hojnější. Anna dávala její díla kolovat po přátelích, jako třeba úspěšnou *Mírovou čítanku*. V případě neúspěšné divadelní hry *Lekniny* z pera Pavly Moudré, dokázala i Anna přítelkyni jemně naznačit, že není zrovna zrozena pro dramatickou formu. Většinou však nacházela pro tvorbu přítelkyně jen slova chvály: „Pozváním k přednášce nejen že jste mne potěšila ale též překvapila. Uspokojena i povznesena odcházela jsem z ovzduší radioaparatu, kde byl též přítomen pan primátor města Prahy, Baxa mimo jiné hosty Havlova. Aparat byl umístěn v okně – počasí dosti výhodné – a my poslouchali přednášku Vaši na esplanádě, obklopené se všech stran zelení. Hlas jasný, silný působil tak jako byste sama tam u okna stála: důkaz to duševní Vaší svěžesti. Omládla jste věru v té chvíli o polovinu svých pozemských roků...“²⁵⁸

Viděli jsme, že literární souvislosti spojovaly obě přítelkyně pevným poutem. Nekonečnou diskusi vedly také na téma žena, ženská emancipace a místo ženy ve společnosti. Anniny radikální názory se uplatňují i v dopisech Pavle Moudré. Nevěří v příchod Ženy-Spasitele, na povznesení lidstva musí pracovat více géniů a čím více mezi nimi bude žen, tím lepší bude svět. „Zlo se vzrnáhá jedině proto, že ho ženy ve své omezenosti a marnivosti vždy znovu vtělují. (=Toť základ mojí theorie.) (...) A proto každýkoli pokus o podání této spásné ideje, stojí tolik bojů a bolestí. Zakouším to nejvíce na sobě. Každá žena

²⁵⁶ Tamtéž, 9. II. 1919.

²⁵⁷ Tamtéž, 18. IV. 1925.

²⁵⁸ Tamtéž, 16. VII. 1933.

(vyjma snad Vás!) hledí na moje přesvědčení ze svojí žabí perspektivy a nepřipustí ani abych jim věc – jak dalece při jejich předsudku možno – mohla vysvětliti. (...) Nikdy bych se nebyla nadála, že vzdělané, pokrokové ženy mohou tolik lpěti na všem protipřírodním jen proto, že jim to bylo mužem násilně vsugerováno. (...) Kdyby měly aspoň tolik ducha a chtěly otevřeně polemisovat.“²⁵⁹ Annin postoj, ve své podstatě protifeministický, dokládá i následující douška: „Že mám více nepřátel mezi ženami než mezi muži, věřím. (...) Byla bych sama ráda, kdyby se na mne vyřítili s otevřeným hledím, poznala bych aspoň na čem jsem.“²⁶⁰ O připravované éře žen mluví Anna vícekrát: „Ze všeho, co jsem kdy vypožorovala, seznávám, že nebude jinak dokud muži budou mít v rukou vše, na čem závisí ženy hmotně i duševně. Jeden mladý člen Reformatora psal mi před časem, že za nějakých 30-40 roků bude prý muž pouhým přívěškem ženy. Nevěřím, že v tak krátké době, ale připouštím to za 100-200 roků. Prozatím mohou jen jako ojedinelá společenstva někteří tímže směrem pracovati. Nezdá se mi, že po válce nastane taková změna sociální, jak se vykřikuje.“²⁶¹

Anně nešlo tolik o praktickou emancipaci, o kterou se snažilo oficiální ženské hnutí. Patrné to je na jejím zhodnocení poslankyně Františky Plamínkové: „Také dostaly se mi do ruky 2 svazky vydané k oslavě šedesátin pí. senátorky Plamínkové. Jen jako pohádka utkvívá v mých vzpomínkách den, kdy jsem se s ní a s Vámi setkala v Brně. Tenkrát oslnil mne na chvíli královský zjev bojovnice za práva žen. Po více než 20ti letech konstatuji, že neúnavná její agitace v Evropě i v Americe nevykazuje, co bych já mohla uznati za právo a svobodu ženskou. Zdá se mi že celá tato polovice člověčenstva pro volnost vůlovou nemá smyslu. A to volební a rozvodové „právo“ je šmejda. Zmocněla tím jen rvavost rodinná i politická. Války se znovu osnují a poslankyně, vyslankyně, ministerky nebrání ani svých dcer, natož svých synů před tímto satanským křepčením; nedovedou samy vysvobodit sebe z pařátů sexuálního zloducha.“²⁶²

²⁵⁹ Tamtéž, Žďárec 21. XI. 1909.

²⁶⁰ Tamtéž, 24. VII. 1910.

²⁶¹ Tamtéž, 12. V. 1918.

²⁶² Tamtéž, 18. VIII. 1935.

Anna viděla vždy ty horší stránky světa, stejným tónem hovoří i na téma civilizace a společenský řád, je znechucena moderní psychoanalýzou a „*lidmi univerzitně zkaženými*“: „*Ve svém sobectví děsí se lidstvo katastrofy totiž naprostého zhroucení rodu, ale nevšimá si skutečné příčiny toho. „To se nás netýká“ ...omlouvají sebe tak v nejkritičtější situaci. (...) Knih už nemilují, zklamaly všechny – čtu pouze ze zvyku. (...) Nový Gargantua měl by se zroditi.*“²⁶³ Vidíme, že když Anna naladí na svůj ostrý tón, obstojí před ní málokdo. Její varování před vymoženostmi civilizace jsou někdy i úsměvná: „*Ach! ke všemu ještě osud mne určil naslouchati d'ábelskému lomozu smradlavých, v prostoru se klátících oblud. Jeden z oněch litáků se mi před 3mi týdny zabil v Praze. Dva roky trápilo mne srdce následkem úleku, když jsem ho spatřila nad mou střechou prováděti tanec čarodějnic. Upečen za živa, nechť se duše jeho dále cvičí v pekle.*“²⁶⁴ Nemůžeme se Anně divit, že ji letadlo tak vylekalo, nikdy nejela ani v automobilu. Její memento však v dnešních souvislostech dostává nový význam a stává se aktuálním, ve své době, která pokroku bezmezně věřila, nemohla být spisovatelka dost dobře prorokem.

Annin osamělý svět neznamenal život v izolaci, do pozdního věku literátka sledovala světové politické dění, stejně jako události na kulturní scéně. Prožila dvě války, byla svědkem vzniku republiky a takto se vyjádřila k novému československému prezidentu: „*Nyní už rozumíte, proč jsem nejásala nad založením republiky. (...) Lituji Masaryka: je taková pravá slovácká důvěřivá povaha; a sotva asi tuší při svém národně humaním idealismu, do jaké léčky byl vlákán. Nemohu dopodrobna vše vyjádřiti. Až příliš brzo budou Češi a ostatní Slované (a nejen tito!) sytí teatrálního „sbratřování“ se s Unií. Americké sliby jsou až příliš americkými. (...) Zhrozila jsem se číslice, když jsem se dočetla, co dnes již hloupá Evropa chytráckému Yankeemu dluhuje.*“²⁶⁵ V průběhu válečných se uchýlovala k četbě a šíření nejrůznějších předpovědí o jejím konci, a dala-li na svou intuici, prorokovala sama: „*Ale konečně – jak dalece já intuitivně vnikám – bude Německo v tomto konfliktu samo světovým taškářem*

²⁶³ Tamtéž, 24. VI. 1923.

²⁶⁴ Tamtéž, 21. VIII. 1938.

²⁶⁵ Tamtéž, 9. II. 1919.

ošizeno. Vzpomenete na má slova. Vidím, jak za oceanem spokojeně se usmívá Antikrist Yankee: ošálí nejen celou bláznivou, zavšivenou Evropu, jeho bezedná tlama (nezakročí-li jiná ušlechtlejší moc) shltí ostatní díly zeměkoule. (...) Němečtí patrioti, fanatikové vykládají si Nostradamovu věštbu o blízkém pádu Britské obchodní světovlády v ten smysl, že Germanie (která před 1000 letím pářila se s Římem) stane se vládyní moře. Ale vše dopadne jinak. A také konečně zdechne amerikanismus.“²⁶⁶ Reflexe politických událostí více než svérázná...

Bez zajímavosti není ani Annina reakce na tragédii lodi Titanic: „Když jsem četla o katastrofě lodi Titanic, rozvinula se přede mnou celá ta fatamorgana kulturních neúspěchů ve světle nad míru pochybném. Náležím k lidem, pro něž náhoda neexistuje. A z téhož důvodu jeví se mi každé neštěstí i každý zločin jinak než obyčejným lidem.“²⁶⁷ Zde se koncentruje směs proticivilizačních postojů Anniných s její nepotlačovanou intuitivností.

Pokud Anně neunikla žádná událost na politické scéně meziválečné Evropy, už vůbec si nenechala ujít možnost vyjádřit se k tomu či onomu spisovateli. Někdy jen lakonicky poznamená, že se věnuje četbě Stefana Zweiga, Oswalda Spenglera, Johanna Huizingy či Rudolfa Steinera²⁶⁸ se stručným zhodnocením jejich děl. Vidíme, že nikterak nezaostávala a neustrnula, ač je pravda, že ve třicátých letech už ke knihám neměla tak mimořádný přístup jako za doby, kdy ji zásobil Březina. Nejčastěji přirozeně mluví o českých autorech, s výjimkou Friedricha Nietzscheho, ke kterému ji vázala zvláštní pouto, Theodora Lessinga, s nímž si dopisovala a Berthy von Suttnerové, s níž sympatizovala především Pavla Moudrá. „Kdo chce žít podle Zarathustry musí mít především odvahu Nietzscheovu: oddálit se od společnosti. Před nedávnem jsem četla Nietzscheovu zповěď: Jak se staneme tím čím jsme. Svět mu vytýká přepjatost ale jeho zrak do budoucna byl přece obdivuhodný. Kdo se chce stát

²⁶⁶ Tamtéž, 9. V. 1915.

²⁶⁷ Tamtéž, 23. III. 1912.

²⁶⁸ Rudolf Steiner (1861-1925), rakouský filosof, zakladatel nábožensko-filosofického směru antroposofie, autor díla např. *Tajná věda v nástinu*. Pavla Moudrá k němu chovala nemalé sympatie, Anně se jeho díla příliš nelíbila, vadil jí jeho prorocký styl.

lepším než je musí také se starati aby své životní poměry naprosto změnil – k lepšímu totiž.“²⁶⁹

V případě hodnocení českých autorů si ale servítka nebrala jako třeba v nelichotivé poznámce o Růženě Svobodové: „(...) *mé ubohé myšlenky, jež nevznikají ani za tance a zpěvu ani na skvostných pohovkách při teplých kamnech z ozdobné majoliky pod vlivem drahocenných parfumů à la pí. R. Svobodová*“²⁷⁰ Ještě tvrdší pohled uplatňuje při hodnocení Boženy Němcové: „*Něm. byla tvor bez vůle, bez životní energie. Rozpývající se citem, jemuž intelekt nedovedl ani v dospělém věku držeti protiváhu – utrácela svůj krásný talent...A současníci její byli právě takoví sobci jako jsou naši: Napřed ji uštvali, pak teprve oslavovali.*“²⁷¹ Na Heleně Čapkové je jí protivné, že se vyjadřuje k mateřství jako „*bezdětná repopulátorka*“²⁷², u jejího bratra Karla bere na milost jen jeho Anglické listy: „*Na místě dalším napadá abstinenty a vegetariány poznámkou, že nevznikli jako lidé ostatní, nýbrž jako žáby že spadli s deštěm na zem. Přes svoji bystrost postřehů nízkého rázu, nebyl mi pan Čapek K. nikdy sympatický. Za příchvaly hodné uznala bych jen jeho Anglické listy z r. 1924.*“²⁷³

Ve stejném dopise pak uvádí postřehy o Jakubu Demlovi: „*Jenže p. Deml - ač mým krajanem, není mi blíže znám. Nikdy jsem s ním nekorespondovala, teprve loni jsme se setkali. (...) Má pozoruhodné myšlenky, ale podává vše tak, že to dělá dojem konceptu. (...) Zdá se mi, že mermocí chce popularisovati spiritualismus svého hlediska. Je to samostatný kazatel, na němž však přeci zůstal pel dogmatismu. Theologické studium a církevní úřad nutilo ho k přetvářce. Děti drsných hor neradi se do šablon vpravují. Mistry upomíná na Léona Bloye ale nemá jeho mohutnosti severofrancouzské. (...) Mimo to nemá daru upořádajícího svého vůdce Březiny; ani monumentální lebky tohoto. Přirozenost s dogmaty nikdy nesplyne.*“²⁷⁴ S Demlem Annu ve třicátých letech spojily okolnosti kolem vydávání dopisů jejich společného přítele básníka,

²⁶⁹ Anna Pammrová Pavle Moudré, Žďárec 21. XI. 1909, SOKA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9.

²⁷⁰ Tamtéž, Žďárec 1. XI. 1910.

²⁷¹ Tamtéž, 27. X. 1911.

²⁷² Tamtéž, 18. IV. 1925.

²⁷³ Tamtéž, 18. II. 1926.

²⁷⁴ Tamtéž.

několik dopisů si vyměnili, ale Annin postoj k němu se výrazně nezměnil. Poznává ještě, že s napětím očekává, až se jí do ruky dostane tolik diskutované a kontroverzní Demlovo *Mé svědectví o Otokaru Březinovi*, ale reflexe této četby už se nedočkáme.

Ač se tato práce snaží o rehabilitaci Pammrové jako spisovatelky a vyvrací vžitý názor, že byla jen přítelkyní básníka, nemůžeme se vyhnout jejím postřehům, které své přítelkyni Pavle svěřuje o Březinovi. Dopisy jimi nejsou zrovna přeplněné, jedná se spíš o drobné větičky o genialitě tvůrce. Výjimečně obsírněji se o něm rozepisuje v jednom válečném listu, kdy nakonec dává Pavle i básníkovu adresu. „*Jak jsem Vám povděčna, že se obíráte Březinovou prací. Že mu žádný z jeho vykladačů nerozumí, je samozřejmo. (...) V podstatě je Březinův mysticism a symbolism průpravou pro moji epochu. B. neztratil ženu – jak píše Marten, nýbrž ji hledá... Jeho pessimism není výsledek zklamání a znechucení, nýbrž byl zapříčiněn stejně jako u mne tím, že jsme se ocitli na světě za podmínek krajně se přičítám našim snahám a niterným potřebám. Nejsme dětmi této nečisté, chvatné, ducha ohlušující, sprosté doby. Současníci se nám vyhýbají jelikož jim nepřisvědčujeme a pokoušíme se vyvésti je na pláň méně dusné, způsobem nekantorským, nezábavným, nesportovním, nereklamním. Psala jsem Bř. Už vícekrát o Vás. Jeví k Vám neklamně sympatie jako ke Všem zduchovnělým bytostem.*“²⁷⁵ K následné výměně dopisů mezi Březinou a Moudrou skutečně došlo. V Anniných listech přítelkyni se po smrti básníka projevuje jistá apatie, ač zrovna po roce 1929 několik dopisů chybí. Ve třicátých letech popisuje Pavle celou historii zveřejňování dopisů a jejich následné ztráty a nejednou si posteskuje, že svého souhlasu k otištění lituje: „*Upřímně se vyznávám, že nemálo se mrzím nad zveřejněním jeho dopisů. Jen tíseň hmotná mne k tomu rozhodnutí dohnala. (...) Stávám se jakousi ubohou, chvilkovou atrakcí. A mon dieu! – Také jsem při tom „zbohatla“! – Omráčena zprávou, rozmýšlela jsem, co počít s několika tisíčkami. Nechat se vystřelit na měsíc? anebo si opatřit trvalou ondulaci? – Prozatím se cvičím cestovati kolem plotu,*

²⁷⁵ Tamtéž, 22. VIII. 1915.

jehož oprava zmíněnou subvenci ministerstva z většího dílu zhltní.“²⁷⁶ Pečlivě sleduje literaturu, která o básníkovi vychází, uráží ji F. X. Šalda, který otiskl kritickou poznámku o díle Březinově. Na přítele básníka nemohla zapomenout, ale po jeho smrti si znovu uvědomila, jak blízká je jí právě Pavla Moudrá.

4. 4 Každodennost spisovatelky, její vztah k náboženství, mateřství a vlastním dětem

Z Anniných četných zmínek o domku, zahradě a okolí si můžeme udělat poměrně přesnou představu, jak trávila své obyčejné dny spisovatelka v meziválečném Československu.

Se svým domkem, který nazývá „nezdařenou boudou, která je střídavě mučírnou i eldorádem“²⁷⁷ si užila nejednu potíže. Jakou zažila ještě se synem Františkem zimu, popisuje slovy: „Po tři dny máme již vodu v umývadle za kamny zmrzlou. Vařit musím ráno v plášti, ač mám dosud zachovalou sukni od Vás na sobě. A chci-li psát u zatopené plotny, musím být zahalena, jako bych po severní Sibíři cestovala; a jakmile oheň pohasne, tuhnou mi již prsty. Než ulehnu do postele musím také na sebe vzít zvláštní k tomu „polární toaletu“. Nejhůře ovšem je ráno: toho si nedovedete představit! Celou noc praskají desky i šindel. Nevyspalá a prostydlá až do kosti...jaká pak práce potom?“²⁷⁸ Není proto divu, že se zaobírala po několik let myšlenkou domek prodat, dokonce inzerovala v Lidových novinách. Ze zájemců se jí přihlásil cestovatel J. V. Frič, o pozemek měli zájem i Havlovi. Nakonec se dočkala více než šedesátiletá spisovatelka zděného domu. Nadšeně jej popisuje, ale její radost byla zkalena zlomyslnými dotazy na syna: „Zejména nyní zavdává mnoho příčiny k podezření a pomlouvám moje stavba. Každé chvíle někdo z těch zvědavých, více méně zlomyslných, vrhne mi ve tvář otázku: A kdypak se váš syn přistěhuje, když má domek již vystavěný?“²⁷⁹ Stejně jako jí záleželo na zajištění alespoň trochu důstojného

²⁷⁶ Tamtéž, 25. III. 1925.

²⁷⁷ Tamtéž, 1. X. 1911.

²⁷⁸ Tamtéž, 14. I. 1912.

²⁷⁹ Tamtéž, 28. X. 1922.

příbytku, snažila se obdělávat svoji zahradu. Zmiňuje časy úrody a neúrody, zejména pak během války ji zahrada a políčko poskytovaly hlavní zdroj obživy.

Stravovací návyky Anny byly založeny na přísném vegetarianismu. Anna navíc nikdy nenašla příliš kladný vztah k trávení času u plotny, jak vysvětluje z dopisu, který posílá Pavle v době, kdy dala syna do služby na statek: „*Jsem konečně, konečně na nějakou dobu sama, ve svém živlu. (...) Pro tu chvíli vede se mi znamenitě. Nevařím – žiji pouze kyselým mlékem, máslem, chlebem, ovocem: dokonce i na těle mládnou – všechny bolesti pomalu mizí, vrací se mi dřívější pružnost, blížím se, možná stavu dyonisskému, v němž Nietzsche komponoval nádherné svoje hymny Životu.*“²⁸⁰ Zároveň ale Anna o sobě přiznává, že je někdy mlsná – „*mrzí mne pouze úžasně zdražené kakao a že ořechy - můj nejmilejší pokrm – nejsou vůbec k dostání*“²⁸¹ ale zcela jistě nejednou zažila hlad. „*Mimo to pracuji od rána do noci na své nevděčné hroudě. A vzdávám díky nebesům, že jsem ukořistila včas 15 kilo žitné (nemíchané!!!) mouky. Nevím, který český literát napsal chvalozpěv svému příteli za zaslání hrnku vepřového sádla...*“²⁸² nebo: „*Víte čím se hlavně živím? – Za války tolik diskreditovaným tuřínem. Mléko, tuk, vejce dosud nemožno pro horentní ceny koupiti...*“²⁸³ Naštěstí jí hmotně podporovali jak Havlovi, tak se také čas od času dočkala dárku v podobě nějaké lahůdky z Neveklova.

Pavle nebylo hmotné strádání přítelkyně lhostejné, dokazovala to sháněním příležitostných prací a překladů, ale také nabídkou, aby odešla Anna pracovat coby vychovatelka, alespoň na čas. Ale byl to marný pokus: „*Co se týče místa vychovatelky, o němž se zmiňujete, musím říci: bohužel! – Nevykládejte si ve zlé, prosím, že laskavou Vaši nabídku takto odmítám. Nemohla jsem městu přivyknouti ani když jsem byla mladá, zdravá, plná naděje do budoucnosti. A mít na starosti děti nebo kuchyň – bůh uchovej! Vytrpěla jsem se svými dosti. Ani na venkově bych nic podobného nepřijala.*“²⁸⁴ Anna zkrátka měla zásady a byla uvyklá samotářskému způsobu života. Nejenže považovala vaření a uklízení za

²⁸⁰ Tamtéž, 30. VII. 1911.

²⁸¹ Tamtéž, „Za polárním kruhem“ 6. I. 1915.

²⁸² Tamtéž, 9. V. 1915.

²⁸³ Tamtéž, 9. II. 1919.

²⁸⁴ Tamtéž, 27. X. 1911.

ztrátu času, smýšlela o domácích pracích jako o nepříjemné povinnosti, která táhne ženu intelektuálně dolů.

Ke každodennímu životu Anny náležel také styk s rodinou Havlových. Nejprve byla novými sousedy zaskočena, ale postupem doby se s nimi spřátelila, Pavle se zmiňuje nejčastěji o inženýru Václavu Havlovi, který během války pořádal ve své vile spiritistické seance, jichž se účastnila i Anna. Nejprve byla ostražitá – „*Havlovi pěstují okultní vědy. Žďárecký starosta tam před nedávnem byl; a seance spiritistická ho poděsila.*“²⁸⁵ ale později pana Havla chválila, když se rozhodl napsat v rámci možností seriózní výklad o spiritismu. Havlovi, aktivní členové teosofického spolku, svou sousedku nejednou zvali do Prahy, ale této nabídky Anna nikdy nevyužila: „*Nemám však ani nejmenší touhy kochati se pohledem na tuto budoucí metropoli Evropy.*“²⁸⁶ Uvykla na ruch, který kolem jejich vily občas vznikal, jen měla strach, aby nezrealizovali svůj původní plán vystavět na Havlově „*továrnu na filmy*“.²⁸⁷ V roce 1921 vydal pan Havel pětidílný román *V koloběhu světů*, kde vlastnosti svérázné sousedky vtělil do jedné z postav: „*Žasnu, jak tam vyskytují se myšlenky, které jsem dodnes považovala výhradně za své. I vlastnosti komtesy Ester mám. Rozdíl je v tom, že vše bylo ve mně ubito, poněvadž nevtělila jsem se v kněžnu, nýbrž ve služku.*“²⁸⁸ A nakonec, byla to právě rodina Havlových, kdo pomáhal neteři Almě s přípravami na poslední cestu Anny Pammrové na žďárecký hřbitov.

K pravidelným letním aktivitám patřila péče o návštěvy, které zajížděly na letní byt. Alespoň nějaký zdroj příjmů byl pro Annu vykoupen absencí „*svo-bo-dy*“.²⁸⁹ Poté, co dům a pozemek koupila rodina Wachsmuthova a nechala jej Anně k doživotnímu užívání, jezdila sem také paní na několik týdnů. Zpravidla vždy začátkem podzimu vyjmenovává Anna v dopisech své letní návštěvy, s postupujícím věkem je z nich více a více unavená. „*Majitelka mé usedlosti bydlela u mne se sestrou měsíc. V tu dobu též přijel sem z Jaroměřic sochař p.*

²⁸⁵ Tamtéž, 1. III. 1915.

²⁸⁶ Tamtéž, 9. II. 1919.

²⁸⁷ Tamtéž.

²⁸⁸ Tamtéž, 6. I. 1921.

²⁸⁹ Tamtéž, 30. VII. 1911.

Krula²⁹⁰ a naléhal abych mu dovolila modelovati hlavu. (...) Navštívila mne také pí. phil. dr. Klecandová, bývalá manželka Miloše Martena. (...) Počátkem t.m. přijel pan dr. Emil Saudek, který – jak snad Vám známo – překládal před 30ti roky některé Březinovi básně do němčiny.²⁹¹

Překvapivě málo zmínek najdeme o bývalém manželovi a vztahu k dětem. Když se Anna rozepisuje o násilnickém Františku Krohovi, vysvítá vždy z její řeči smutek nad zkaženým osudem: „Můj p. ex-manžel rozvíruje i v tomto ohledu satanské živly. Mám proto nejeden doklad, že mu na tom nejvíce záleží mne trápit. A nechce se odtud nikterak hnouti. Najal si dokonce zahradu od nadučitele. Mimo to pomýšlí na to zničit mne tak, aby se mohl zmocnit mé usedlosti, jedině proto aby triumfoval vida mne úplně ožebračenou. Moje korespondence a jakýkoli styk s inteligentními osobami, bývalo mu odjakživa proti mysli.“²⁹² A tak nás ani nepřekvapí, jak stroze komentuje jeho skon v roce 1915: „Málem bych zapoměla sdělit Vám, že od 6 t.m. jsem „truchlicí“ vdovou. Soustrast mi vyslovovat nemusíte. Kroh zemřel následkem operace v zemské nemocnici v Brně. Trpěl prý žaludeční rakovinou. Requiescat in pace! – Odpustila jsem mu dávno vše. Ale karmě své neušel. Zanechal na hotovosti (prý!) jednu korunu několik haléřů.“²⁹³ V době, kdy si dopisovala s Pavlou, už skutečně největší lítost nad nepodařeným manželstvím přebolela.

Skoupé poznámky o bývalém manželovi by nebyly tak nečekané, zajímavé je, že se skutečně téměř minimálně zmiňuje o dětech. O Františkovi, dokud s ní bydlel, se občas rozepíše, třeba o jeho nemocech, jak začal praktikovat na žďárecké poště, a takto realisticky hodnotí jeho zmizení v předvečer první války: „Aféra se synem působila na mne jako omamné výpary čarodějného kotle. Snad jste četla v nov. noticku o defraudaci tak důmyslné, s mysteriósni stafáží. Nic mne při tom nebolelo leč synova neupřímnost

²⁹⁰ Sochař a měditepec Jaroslav Krula (1905-1980) měl původ v Jaroměřicích a jeho otec se přátelil s Březinou, který mladému studentovi zprostředkoval několik setkání s blízkým přítelem Františkem Bílkem v ateliéru. Pocházel ze tří dětí, bratr Bohuslav Krula byl státním notářem a obdivovatelem Demla a Floriana, sestra Drahomíra byla krátký čas hospodyní u Demla po smrti Pavly Kytlicové. Busta Anny Pammrové skutečně vznikla.

²⁹¹ Anna Pammrová Pavle Moudré, 18. VIII. 1935, SOkA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv. č. 804, karton 9.

²⁹² Tamtéž, 23. III. 1912.

²⁹³ Tamtéž, 22. VIII. 1915.

posledních dnů. Dnes však blahořečím tajemnému činiteli. Byla bych jistě zešílela, kdyby F. byl zůstal v Evropě. Kde je? Nevím...Snad přihlásí se někdy, až změní se útvary států. (...) Že to čin „nemravný“...ano! Avšak na koho spadá vina? Hanbou ústavy je, podává-li občanům na místě chleba, smrtící střely!“²⁹⁴ Podivné Františkovo zmizení s nevelkou finanční částkou z pošty zavdávalo příčinu k pomluvám, ale Anna nakonec nelitovala, že syn odešel. V první kapitole zmiňujeme nalezené dopisy od syna odeslané z Ameriky.

O dceři Almě píše v den tříletého výročí její smrti v roce 1909 a také v malé zpovědi o bolestně prožívaném vlastním mateřství: „Když se nad hrobem své dcery zamyslím, spatřím teprve v celém rozsahu odvěký problém rodění. A nenacházím žádné odpovědi na otázku, proč jsem musela také zplodit dvě bytosti? - obě se zárodkem předčasné smrti? – obě jako příčiny nedokonalých útrap jen a strádání? – obě jako překážky na cestě k dokonalosti?...“²⁹⁵ Podstaty Annina vztahu k dětem se dopátráme jen obtížně, jistou polehčující okolností je, že ani sama Anna nepocítila od své matky teplou náruč. Když matčin obraz zcela výjimečně vyvolává v jednom z dopisů, téměř nás mrazí: „V ohledu tomto nejsem „jedním ze šťastných dětí“ jako Vy. Při všech co kdy jste vytrpěla, chránila Vás duše matky. Mne však od narození matka nenáviděla. Toť nejkrutější los, který tvora stihnouti může. Jak mi bývalo, když jsem četla nadšené tirády o mateřské lásce, můžete si domyslit. Osud ovšem mi skýtal tu a tam náhradu: utvořila jsem si pomocí svého snu spojení s matkou Věhomíru a tím mi bylo odhaleno mnohé, o čemž obyčejní smrtelníci nemají zdání.“²⁹⁶

S otázkou mateřství souvisí úzce i prožívání vlastní sexuality. V dopisech najdeme několik doušek o Annině neméně specifickém vztahu k sexuálnímu životu: „Já aspoň od mládí považovala jsem pohlavnost vůbec – tak jak se pod maskou i bez ní kdekoli jevila – jako cosi nedůstojného; a blahořečím chvíli, kdy mysl moje byla proniknuta přesvědčením získaným zkušeností „manželskou“, že pro tvora myslícího je pohl. ústrojí obtížným atavismem a že je nutno a zdrávo překonati jeho ohlupující funkci. A podařilo se

²⁹⁴ Tamtéž, „Za polárním kruhem“ 6. I. 1915.

²⁹⁵ Tamtéž, Žďárec 1. XI. 1910.

²⁹⁶ Tamtéž, 23. III. 1912.

mi to. Bylo mě tehdy 33 roků. Získala jsem tím mnoho.“²⁹⁷ Anna povyšuje sexualitu na transcendentální úroveň, evidentní je vliv indické filosofie. Původně chtěla i v *Kosmické ženě* zavést rubriku o „plození“, takto se vyjadřuje k možnému obsahu: „Což pak Vám dnes někdo uvěří, že kopulace má být bohoslužbou a že nemá být žádnou manželskou neb národohospodářskou povinností a že je k tomu nutno velmi mnoho kosmogenetických vědomostí, aby zárodek nepochybil. A že má být žena v zájmu těchto neznámých sil, po kopulaci na vždy od muže pohlavně odloučena...Příčí se to značně obvyklým názorům, ač najdeme v nejstarších literaturách znamenité alluse na kult evolučního mysteria.“²⁹⁸ Pozoruhodné...

Zbývá nám podívat se na náboženské prožívání Anny Pammrové. Annin celkový postoj k náboženství můžeme shrnout v jediné větě: „Cestu k svému bohu jsem si razila sama“²⁹⁹, ale v dopisech se naštěstí objevuje více zmínek o náboženské otázce. Annin postoj charakterizuje respekt ke křesťanství, ale vlastnější jejímu založení jsou východní nauky. Zcela výjimečnou je informace o její přítomnosti na mši v roce 1916, stalo se tak u příležitosti pohřbu dcery místní přítelkyně. Ke křesťanství blíže: „Otázky běžné i zamodrchané snažím se luštit po svém bez ohledu na imperativy dogmatické. Ulehčuji si tím. Při své nelaskavosti nebo neúctě k Písmu a jeho vykladačům nejsem nevráživosti schopna. – Nehodím se do prostředí zbytečně dekorovaného. – Nevím, proč mne odpuzuje, co velkou většinu lidstva láká.“³⁰⁰ A k osobnosti Krista se vyjadřuje obsáhleji, ovšem nejspecifičtější názor zaznívá zde: „O mnoho let dříve u mne vznikla myšlenka, že Ježíš byl nadobyčejné medium, nevycházející téměř z transu. A toto moje mínění sdílel docela zesnulý p. inž. Havel.“³⁰¹ Vyznává-li se z obdivu a inspirace východními filosofickými systémy, činí tak prostými slovy, nad kterými se musíme pozastavit: „Mne všude doprovází od konce min. století problem: Duše – Jáství – Tělo. A již tehdy zachvátila mne inherentní skepse, kterou se vyznačují traktáty východních myslitelů. Církev, sekty apod. se nyní při

²⁹⁷ Tamtéž, 24. VI. 1923.

²⁹⁸ Tamtéž, 23. III. 1912.

²⁹⁹ Tamtéž, 11. I. 1909.

³⁰⁰ Tamtéž, 5. XI. 1933.

³⁰¹ Tamtéž, 2. II. 1925.

záplavě nevěrců množí. Ale nevidím nikde sváteční výsledek šesti napomínajících tisíciletí. Tak se mi zdá, že vánoční „pobožnosti“ jsou udržovány výhradně proto, aby trval v člověčenstvu hlad po Nedosažitelném a strach po Nedosažitelném.“³⁰²

Tak, jak stála Anna svou tvorbou mimo současné trendy v literatuře, stála mimo i ve svém životě. Však i ona sama se tak charakterizuje: „*Stojím mimo každý směr – nehlásím se k theosophii ač toto hnutí zásadně vysoce cením.*“³⁰³ Z toho vyplývají i veškerá specifika jejích postojů k náboženství, a nakonec i samotářský styl života určovaný jen rytmy přírody.

³⁰² Tamtéž, leden 1937.

³⁰³ Tamtéž, Žďárec 26. XII. 1907.

Závěr

„Tato „žena s duší lesa“ (ve vší nadnesenosti je tato metafora přiléhavá, nedáme-li se zahnat do defenzivy jejím patosem) psala neobratné básně, leckdy připomínající rýmovánky snadno karikovatelné, její sociálně populační názory jsou svérázné, mystika drhnoucích rozprav formálně neumělá. Její přesvědčení, že soužití ženy s mužem je genetickým omylem, je stejně provokativní jako agresivita, s níž hodnotí morálku a apokalyptické vizionářství, jimiž lidstvo nemilosrdně diagnostikuje; často je prosto obyčejného soucitu, sobecky účelově nad disharmoniemi světa dělá kříž ohnivý a zlobný egotismus jejího stárnutí unavuje (ač neutuchající vitalita této ženy vzbuzuje obdiv a úctu stále). Ale její srdce láska neopouští, byť by je citoval karabáč. Sama, tváří v tvář neznámu, které poustevna duše a věčnosti nedělá srozumitelnější, žije. Snad s kamenem v srdci, se skaliskem na zádech. Stejným srdcem, kterým se naučila milovat (svůj) vzdor, zkoušela milovat, aby tento vzdor mohla přežít.“³⁰⁴

Dovolila jsem si vypůjčit slova z krátké studie věnované Anně Pammrové, kde na malém prostoru dobře vynikají základní kameny její filosofie a světónázoru. Byť její jméno patří k těm zapomenutým, vpravdě jí náleží místo v české kulturní historii první poloviny 20. století.

Ohlas jejích myšlenek a děl nebyl ani u současníků příliš ohromující. Vinou svého životního osudu, ale spíše vlastní volbou, prožila téměř celý život v odloučení od kulturních center a se světem ji pojily nitky přebohaté korespondence. Neabsolvovala klasické vzdělání, do studia knih se pouštěla sama a jakousi svého druhu univerzitu si odbyla až díky korespondenci s básníkem Otokarem Březinou. Zanechala po sobě literární dílo smíšené úrovně. Svět na její radikální názory nečekal, ve své době není nikdo prorokem. Teprve dnes se s úžasem pozastavujeme nad jejími vizemi do budoucnosti, nad jejím mementem o zhoubnosti evropské civilizace a nemůžeme přestat obdivovat vysokou schopnost intuice a souznění s přírodou.

³⁰⁴ T. ANDJELKOVSKI, *Anna*, s. 202.

Její osobnost dodnes fascinuje. Historických studií s námětem jejího životního osudu je však poskrovnu. Věčným problémem pro všechny budoucí badatele zůstává absence osobního fondu, roztržitost pramenů a často i jejich nenávratná ztráta. Námětem pro další studium by mohly být fragmenty jejích dopisů ve fondech některých spisovatelů uložených v Literárním archivu, které by vhodně doplnily současný stav bádání. V obecněji koncipované práci zaměřené na osobnosti českých feministek přelomu 19. a 20. století by teprve plně mohla vyniknout její specifičnost.³⁰⁵

Nechme nakonec ještě promluvit samotnou Annu Pammrovou v jedné z jejích posledních básní:

Mnoho vzal – však více dal...

Pozvolna osud bral:

*Nejprve lásku matky, pak dětství mého sen –
V noc temnou, nepokojnou, den můj byl proměněn
A v dusnou jakous tíži, duch můj byl potopen...
Přec k žití kdos mě zval.*

A osud dále bral:

*Vzal zdraví mi a sílu a mladé víry květ –
A ve chvílích kdy svatých vzcháhal se duše vzlet,
Hned stržena zas byla čísi rukou v bahno zpět...
Hlas jakýs zavolal.*

Však osud neustal.

*Tu přátelství a přízeň a statek země vzal
A o marnosti mnoho lží mi našeptal.
Pak nové mraky husté na duši svaloval...
A vítězně se smál.*

³⁰⁵ Charakteristiku feminismu v obecnější rovině podává Emanuel RÁDL, *O ženském hnutí*, Praha 1933, bohužel si však českého prostředí všímá jen sporadicky.

*A dále vichrem vál.
A pojmy též a dojmy tu zvracel v rub a líc –
I snahy mé a tužby – (bylo jich na tisíc)
Veškeré svazky krve a jiných pásek víc:
To všechno přetrhal.*

*Hlas znovu zavolal...
Na troskách, ve tmě, v bouři, pozorně naslouchám,
Tak pobožně a tiše, že ani nedýchám...
Zdá se, že přece jednou tím žitím zamíchám:
Ten Osud, černý Osud,
Za všechno co mi vzal,
V odplatu generosní
Mi soběstačnost dal!³⁰⁶*

³⁰⁶ A. PAMMROVÁ, *Divočinu*, s. 124-125.

Prameny a literatura

Prameny

Archivní prameny

SokA Benešov, fond Pavla Moudrá, inv.č. 804, karton 9, dopisy Anny Pammrové Pavle Moudré

LA PNP, Otokar Březina, osobní fond

LA PNP, Pavla Moudrá, osobní fond

Soukromý archiv ing. Otmara Doležala – dopisy Anny Pammrové Janu Maliarikovi

Publikované prameny

a)edice

BŘEZINA, Otokar (ed. Petr Holman), Korespondence I (1884-1908), II (1909-1929), Brno 2004.

KUCHAŘ, Lumír (ed.), Žena s duší lesa. Výbor z dopisů Anny Pammrové Leonoře Pammrové-Pohorské, Třebíč 1970.

KUCHAŘ, Lumír (ed.), Z dopisů Anny Pammrové neteři Almě, in: Vlastivědná ročenka okresního archivu Blansko 4, 1969, s. 89-93.

PAMMROVÁ, Anna (ed. Ivan Havel), Dopisy, 1983, 264 stran, strojopis, samizdat

b)paměti

KŘEMENOVÁ, Alma (ed. Petr Holman), Anna Pammrová - životopis, Tišnov 2005.

PAMMROVÁ, Anna (ed. Jitka Bednářová), Antieva, Tišnov 2003.

Dobový tisk

Isis, 1905-1906

Kolo, 1931, 1932, 1936, 1940

Nová kultura, 1910

Rozpravy Aventina, 1930

Ženský obzor, 1929

Encyklopedie, příručky

Lexikon českých spisovatelů, Praha 1985, 1993, 2000.

NOVÁK, Arne, Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny, Olomouc 1936-39.

Ottův slovník naučný XXVII., Praha 1908.

Průvodce po fondech literárního archivu, Praha 2000.

Literatura

BOR, D. Ž, Dítě andělů, Praha 2000.

CACKOVÁ, Radka, Osobnost Anny Pammrové a její dopisy rodině Havlových, Diplomová práce, Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 1996.

DEML, Jakub, Mé svědectví o Otokaru Březinovi, Praha 1931.

HOLMAN, Petr, Březina očima Pammrové, in: Jiří Gabriel – Jaromír Kubíček (edd.), Nad meditacemi věků. Sborník k 110. výročí narození Josefa Kratochvíla Brno 1992, s. 123-139.

HOLMAN, Petr, Březina v dopisech Anny Pammrové Marii Ježkové, Česká literatura 40, 1992, č.4, s. 393-409.

HOLMAN, Petr (ed.), Otokar Březina 2003, Třebíč 1996.

JIROUŠEK, Bohumil, Anna Pammrová a český feminismus na přelomu 19. a 20. století, in: Kristina Kaiserová – Ivan Martinovský (edd.), Umění a veřejnost v 19. století, Plzeň 1996, s. 137-142.

JIROUŠEK, Bohumil, Anna Pammrová – projektantka antievaismu. Vlastní životopis, Rmen 3, 1996-1997, s. 64-66.

JIROUŠEK, Bohumil, Otokar Březina v dopisech Anny Pammrové Pavle Moudré, Výběr 33, 1996, s. 114-117.

JIROUŠEK, Bohumil, Ještě jednou Otokar Březina očima Anny Pammrové, Výběr 34, 1997, s. 49-52.

- KAROLA, Josef, Poselství Antievy. Fragmenty tvorby Anny Pammrové, Tišnov 1995.
- KOVÁŘ, Karel, Pavla Moudrá. Život a působení vzácné a ušlechtilé ženy, Sdružení Swetta Mardena, Praha 1934.
- LENDEROVÁ, Milena, K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století, Praha 1999.
- LENDEROVÁ, Milena, Tragický bál. Život a smrt Pavlíny ze Schwarzenbergu, Praha – Litomyšl 2004.
- MOLDANOVÁ, Dobrava (ed.), Žena – jazyk – literatura. Sborník z mezinárodní konference, Ústí nad Labem 1996.
- MOUDRÁ, Pavla, Nový člověk, Vídeň 1914.
- MOUDRÁ, Pavla, Výhody duchovního života, Nová Paka 1910.
- Národní album. Sbíрка podobizen a životopisů českých lidí prací a snahami vynikajících, Praha 1899, sešit 18.
- PAMMROVÁ, Anna, Alfa. Embryonální pokus o řešení ženské otázky, Klatovy 1917.
- PAMMROVÁ, Anna, O mateřství a pamateřství. Podivné úvahy Anny Pammrové, Klatovy 1919.
- PAMMROVÁ, Anna, Cestou k zářnému cíli, Klatovy 1925.
- PAMMROVÁ, Anna, Zápisky nečitelné, Brno 1936.
- PAMMROVÁ, Anna, Odezva z lůna stvoření, Brno 1937.
- PAMMROVÁ, Anna, Zrcadlo duše, Brno 1945.
- PAMMROVÁ, Anna (ed. Jiří Kuběna), Divočinu slov mi nech..., Brno 2000.
- PÁNEK, Jaroslav, Pavla Moudrá. Poznámky k životu, působení a pozůstalosti české spisovatelky a bojovnice za mír, Středočeský sborník historický 9, 1974, s. 215-248.
- PERNICA, Bohuslav, Dvě ženy, Mladá Boleslav 1942.
- PERNICA, Bohuslav, Otokar Březina intimní - Anna Pammrová, Mladá Boleslav 1947.
- PERNICA, Bohumil, Přítelkyně básníka, Mladá Boleslav 1942.
- PICKOVÁ - SAUDKOVÁ, Gisa, Hovory s Otokarem Březinou, Praha 1929.

RÁDL, Emanuel, O ženském hnutí, Praha 1933.

URBÁNKOVÁ, Vlasta, Navštivte mne s podzimem. Anna Pammrová a lidé kolem ní, Tišnov 1994.

URBÁNKOVÁ, Vlasta, Zářivá samota. Tišnovsko v osudu Anny Pammrové a jejích přátel, Tišnov 1998.

URBÁNKOVÁ, Vlasta, Osudy zapomenutého rukopisu. Nad prvním vydáním životopisného díla Anny Pammrové, in: Muzeum Brněnska. Sborník 2003, Předklášteří 2003, s. 57-66.

ZIKA, Josef, Otokar Březina, Praha 1970.

Obrazová příloha

Seznam příloh

1. Fotografický portrét Anny Pammrové
2. Zděný domek Anny Pammrové na samotě Havlov u Žďárce u Tišnova
3. Interiér domku na dřevorytu Karla Formánka
4. Portrét Otokara Březiny od Františka Bílka
5. Fotografie Jana Maliarika
6. Stárnoucí Otokar Březina a Anna Pammrová
7. Medailon Pavly Moudré v Národním albu
8. Ukázka rukopisu Anny Pammrové
9. Bibliofilský tisk Odezva z lůna stvoření
10. Článek Anny Pammrové Problém mateřství v Nové kultuře
11. Tisková reklama na vydání faksimilií dopisů Otokara Březiny Anně Pammrové
12. Dílo Anny Pammrové
13. Dedikace Anny Pammrové
14. Hrob Anny Pammrové a její dcery Almy na hřbitově ve Žďárci u Tišnova
15. Pamětní deska umístěná na žďárecké škole
16. Filosofka, spisovatelka a vizionářka Anna Pammrová



Obr. 1

Fotografický portrét Anny Pammrové



Obr. 2

Zděný domek Anny Pammrové na samotě Havlov u Žďárce u Tišnova



Obr. 3

Interiér domku na dřevorytu Karla Formánka



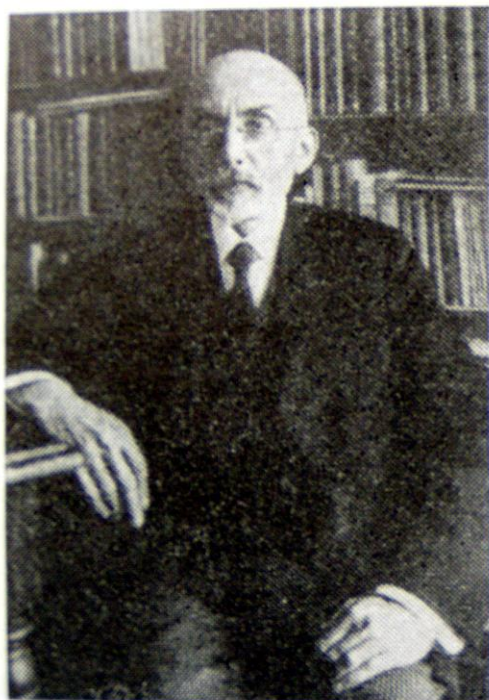
Obr. 4

Portrét Otokara Březiny od Františka Bílka



Obr. 5

Fotografie Jana Maliarika



Obr. 6

Stárnoucí Otokar Březina a Anna Pammrová



Obr. 7

Medailon Pavly Moudré v Národním albu

21. října 1935

Draha' Pavlo,

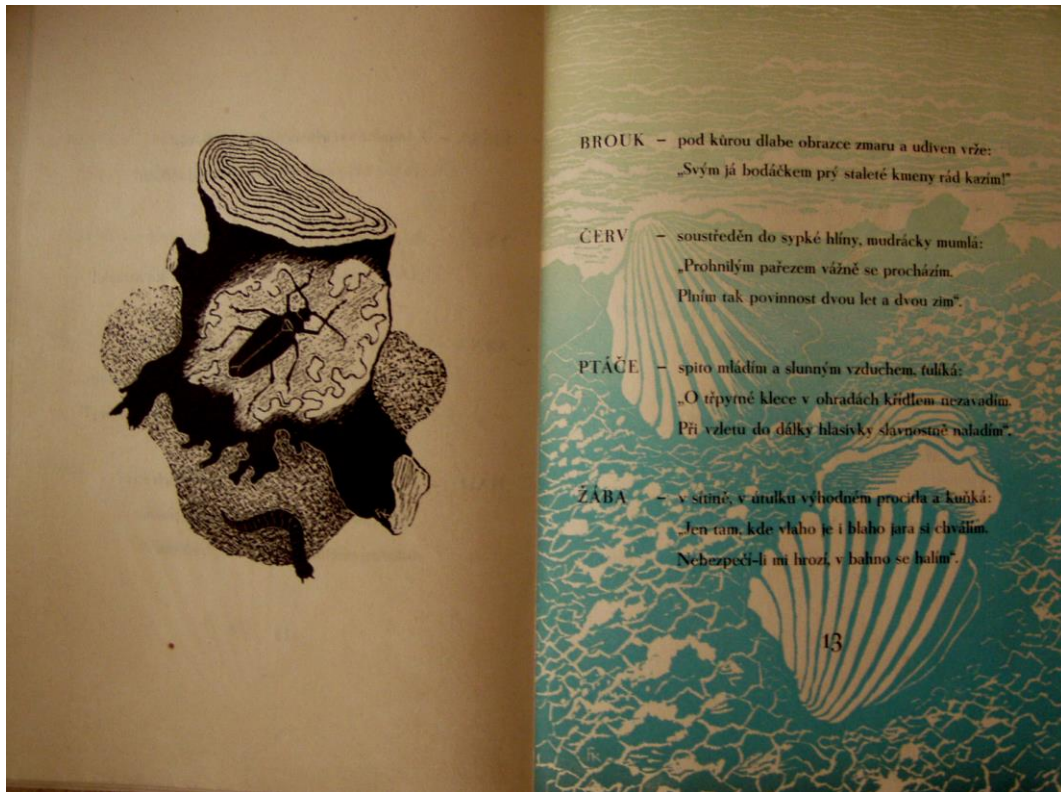
nemám vhodných slov, abych Vám
zvlášt' v tomto dopise vyjádřila překvapení
a vděčnost.

Vámi opsaným fragmentem, z něhož
moje vlastní představa kosmického zjevení
očividně se vynořuje, byla jsem navnaděna pátrat
po díle neznámého mi autora. Domnívala jsem
se, že to asi je publikace soukromá, nějaká
brožura jen. A tu výsledek mého zájmu a Vaší
vzdané ochoty mne přímo ohromil: objevil se
v mých rukou tak objemná sbírka výkladů
závěru a pouček, že je ztěžá jen přes letosí
zimní období. Nevím, jak assimilovati tyto
z svažky Bible adaptované bláznově ke
páchnoucímu kulturnímu, z níž nevyváž-
ne nikdo, z ani člověk jako je autor, krytý

(149)

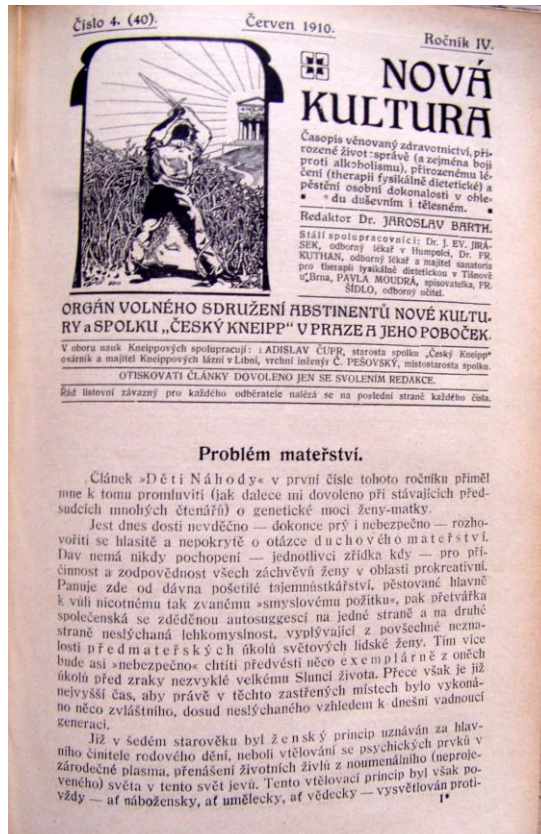
Obr. 8

Ukázka rukopisu Anny Pammrové



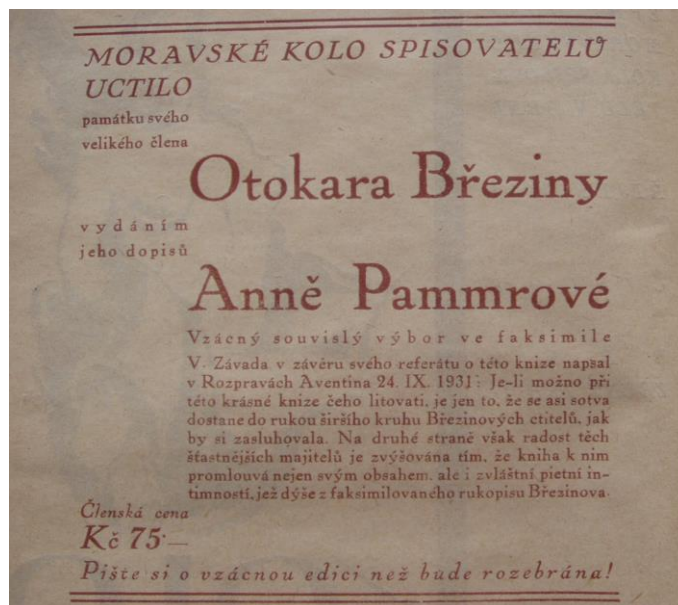
Obr. 9

Bibliofilský tisk Odezva z lůna stvoření



Obr. 10

Článek Anny Pammrové *Problém mateřství* v *Nové kultuře*



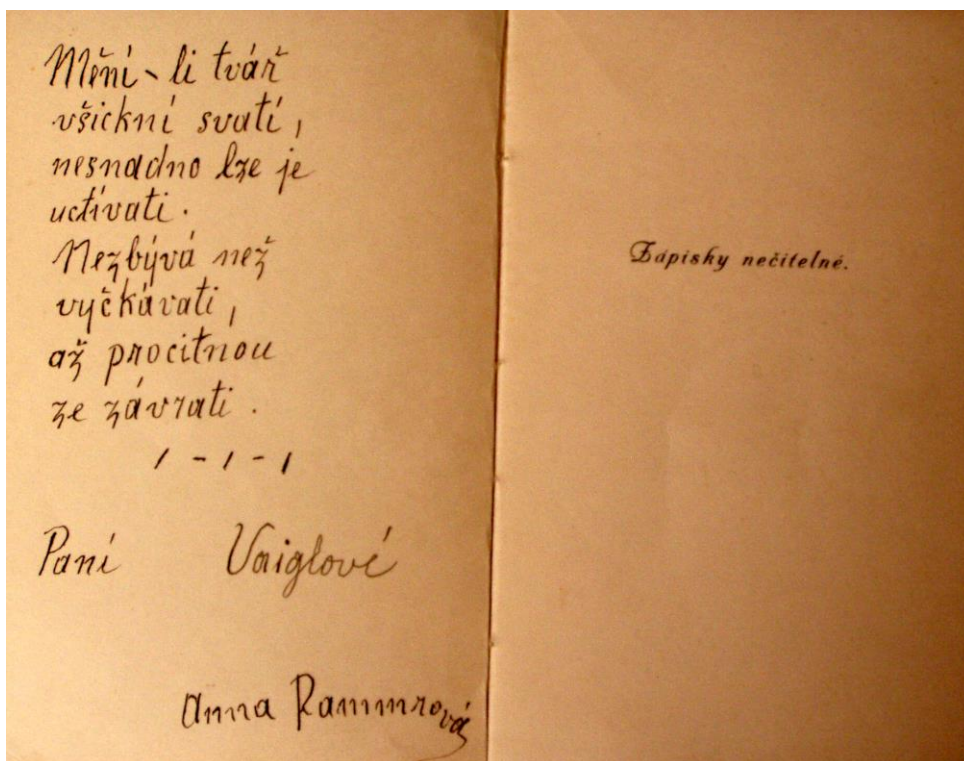
Obr. 11

Tisková reklama na vydání faksimilií dopisů Otokara Březiny Anně Pammrové



Obr. 12

Dílo Anny Pammrové



Obr. 13

Dedikace Anny Pammrové



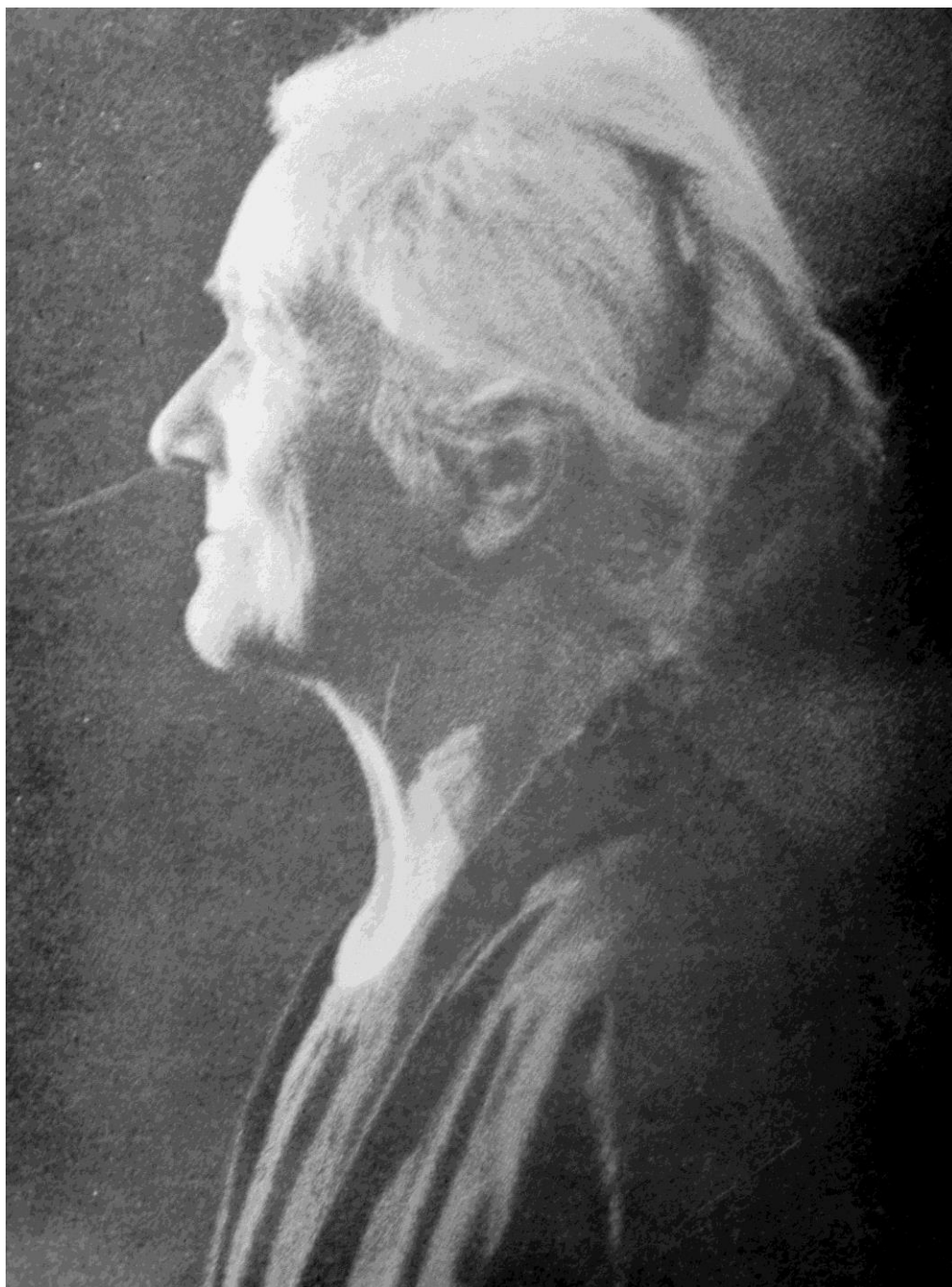
Obr. 14

Hrob Anny Pammrové a její dcery Almy na hřbitově ve Žďárci u Tišnova



Obr. 15

Pamětní deska Anny Pammrové umístěná na žďářské škole



Obr. 16

Filosofka, spisovatelka a vizionářka Anna Pammrová